

NATALIA POLONSKA - WASYLENKO

RENOWNED WOMEN OF UKRAINE

Winnipeg — 1969 — Munchen

Published by Ukrainian Women's Ass'n of Canada.
Natalia Kobrynska Foundation.

Марія Ваврик

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА - ВАСИЛЕНКО

ВИДАТНІ ЖІНКИ УКРАЇНИ

Вінніпер

— 1969 —

Мюнхен

НАКЛАДОМ СОЮЗУ УКРАЇНОК КАНАДИ
З ФУНДАЦІЇ ІМ. НАТАЛІЇ КОБРИНСЬКОЇ.

diasporiana.org.ua

Обкладинка
Мирона Левицького

Проф. Н. Полонська - Василенко

Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Manitoba, Canada

СУПРОВІДНЕ СЛОВО

Праця проф. д-ра Наталії Полонської-Василенко „Видатні жінки України” виходить заходами Союзу Українок Канади. Перший розділ — „Жінки княжої доби” друкувався в журналі „Промінь”. Цей розділ авторка дещо доповнила, а більша частина книжки це цілком нові праці, в яких в основному наświetлено постаті жінок доби гетьманщини та жінок XIX і XX ст.

Первісну ініціативу до видання цих праць дала заслужена українська діячка, довголітня голова Союзу Українок і посол, Мілена Рудницька. Її метою було зібрати цінні матеріали й видати збірник про жіночий рух, досягнення жінки, включаючи також часи княжої доби та постаті жінок з історії України. Виданням збірника мав зайнятись Союз Українок Канади. З незалежних, ані від ініціаторки, ані від видавництва причин, видання збірника не вдалось зреалізувати. Доручений Міленою Рудницькою матеріал, редакція Союзу Українок Канади позитивно оцінила й увійшовши з авторкою в контакт, сьогодні видає його окремою книжкою.

Більших, окремо виданих праць про видатних жінок досі в нас було дуже мало. В різних виданнях, журналах та часописах можна побачити принагідні розвідки про жінок певних епох з нашої історії, обширнішої ж праці, що дала б нам більш суцільний образ, ми досі не мали. В 1942 році вийшла була в Канаді книжка Олександра Лугового п. з. „Визначне жіноцтво України”, однак науково-історичною працею цього видання ніяк не можна назвати, про що говорить у передмові сам автор, бо поруч історичних істин багато в ньому легенд.

І так перед нами нова, довго очікувана книжка нашого заслуженого науковця-історика, проф. Наталії Полонської-Василенко. Авторка опрацювала ці матеріали на підставі своїх довголітніх дослідів. У цій солідній праці вона відділила історичні події від легенд, вибираючи лише ті постаті жінок, які справді відзначились або своїм глибоким розумом, або своїм політично-державницьким хистом, чи своїм талантом внесли в скарбницю української культури тривалі вартости.

Ціла праця написана з особливою любов'ю до історіографії, з властивим авторці лієтизмом до української культури й минулого України. З-під її пера оживають то світлі то трагічні образи, стеляться далекі віки, оповиті сивою давниною, постають перед нами постаті славних дочок України — сильні характером володарки, жертвенні будівничі манастирів чи й віддані науці, літературі та мистецтву жінки XIX і XX ст. Мова в авторки жива, спокійна, стиль її викладів популярний і тому приступний кожному читачеві.

Зокрема важливим є видання цієї праці в наші часи, коли з Україною ділять нас широкі простори, коли там панує деспотична рука чужинця з його жорстоким режимом, і коли у вільному світі виростає молоде українське покоління в іншокультурному оточенні, то ця праця єднатице нас з минулим нашого народу та причиниться до виховання нових оборонців за його право на самобутність.

Виходить ця книжка саме в рік потрібного ювілею авторки: у 85-ліття її народження, у 60-ліття її наукової діяльності та 25-ліття її професорської катедри в Українському Вільному Університеті в Мюнхені. Тому хай це видання буде одночасно виявом нашої шани Високодостойній Авторці, проф., д-рові Наталії Полонській-Василенко за її багатогранну працю на полі української науки.

Союз Українок Канади оцінює відгук дост. проф. Олександра Оглоблина і висловлює йому наше щире українське спасибі за його цінну біографічну силуетку авторки цієї книжки.

Наталія Левенець-Когуська

Олександр Оглоблин

**НАТАЛІЯ ДМИТРІВНА
ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО**

(3 нагоди 85-ліття)

85 років тому, на світанку новітнього українства, у столиці Слобідської України, народилася людина, якій судилося зайняти визначне місце в історії української науки і культури. Бо вклад Професора Наталії Полонської-Василенко в українську історіографію й розвиток українського академічного життя, справді, великий. Від Харкова до Золотоверхого Києва і Львова, а далі в чужі, але рідні нам своєю тисячолітньою культурою світи пронесла ця мужня жінка горде ім'я українського вченого — історика й культурно-громадського діяча. Перша жінка — професор Київського Університету, блискучий лектор і педагог, талановитий дослідник історії Запоріжжя й Полудневої України, якій вона присвятила вже 60 років свого життя, взагалі людина високої, рафінованої культури, успадкованої від кількох поколінь її предків, — Наталія Дмитрівна завжди була чарівною і сердечною людиною й щирим товаришем і другом тих, хто мав високу честь і щастя, як, прикладом я, працювати з нею протягом довгих і важких десятиліть — і на батьківщині, і на чужині. Український Вільний Університет, який має честь бачити у своїй професорській Колегії Проф. Полонську-Василенко, радий відзначити також 25-ліття її відданої, невтомної й плідної праці в УВУ, що почалася ще в Празі й без перерви триває й досі в Мюнхені. Цей п о т р і й н и й ювілей — 85-ліття, 60-ліття й 25-ліття — нездоланого життя, творчої наснаги і правдивого молодечого запалу — це велике свято української громадськості, української науки й нашого університету.

Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко народилася 31 січня ст. ст. 1884 року, у Харкові, в родині, пов'язаній зі старими історичними фаміліями Слобожанщини. Батько її — Дмитро Петрович Меньшов, артилерійський генерал царської, а згодом української армії, відомий військовий

історик Києва, де був одним з фундаторів Військово-Історичного Товариства й членом Історичного Товариства Нестора-Літописця. Ще дитиною переїздить Наталія Дмитрівна до Києва, де вчиться у Фундуклеївській гімназії й на Історично-Філологічному Факультеті Вищих Жіночих Курсів, а р. 1913 закінчує, з дипломом I ступня, Університет Св. Володимира.

Почавши з 1910 року, Наталія Дмитрівна викладає історію в київських гімназіях (до 1924 року) і скоро стає одним з найкращих педагогів м. Києва. Але основна її діяльність була пов'язана з високою школою. З 1912 року вона була асистентом при кафедрі російської історії та методики історії на Вищих Жіночих Курсах, а р. 1915 склала магістерський іспит з російської історії в Університеті Св. Володимира, де р. 1916 була обрана приват-доцентом, з дорученням читати обов'язковий курс археології та завідувати університетським археологічним музеєм. Водночас Наталія Дмитрівна була професором інших київських високих шкіл: Вищих Жіночих Курсів А. Жекуліної, Інституту Географії й, головне, Археологічного Інституту (1918—1924), якого вона була одним з фундаторів і довголітнім ученим секретарем. Ім'я Проф. Полонської було вже остільки відоме в академічних колах кол. Росії, що її обрана було (1920) на кафедру археології Пермського Університету, а згодом (1922) на кафедру історії мистецтва Азербайджанського університету. Але Наталія Дмитрівна воліла залишитись в Україні. В 1927-31 рр. вона була професором Київського Художнього Інституту, а з р. 1940 професором Київського Державного Університету. Ще ширше розгорнулася академічна діяльність Проф. Полонської-Василенко на еміграції. З 1944 р. вона стає професором Українського Вільного Університету в Празі, а з 1946 року професором Богословської Академії в Мюнхені.

Хоч як важлива була академічна діяльність Наталії Дмитрівни, якій вона присвятила не лише свій педагогічний хист і лекторський талант та свою величезну ерудицію, але й цілу душу свою й своє серце, а все ж головне

місце Проф. Полонської-Василенко — в історії української науки, зокрема в українській історіографії. Її наукова діяльність пов'язана була насамперед з Українською Академією Наук, де вона працювала при кафедрі акад. Д. І. Багалія, спочатку як науковий співробітник зі спеціальним дорученням (з 1924 р.), потім як старший науковий співробітник і вчений секретар Комісії Соціально-Економічної Історії України (до 1933 р.) й нарешті як старший науковий співробітник Інституту Історії України (до 1943 р.), водночас беручи активну участь і в інших наукових установах ВУАН. Друга важлива ділянка наукової праці Наталії Дмитрівни — історично-архівна — зробила її науковим співробітником Київського Центрального Архіву Давніх Актів (1925—1927), а згодом, у 1942—1943 роках, директором цього архіву. Наталія Дмитрівна була дійсним членом багатьох наукових товариств, зокрема Історичного Товариства Нестора-Літописця (з 1912 р.), Таврійської Вченої Архівної Комісії (з 1916 р.), а на еміграції — Українського Історично-Філологічного Товариства у Празі (з 1943 р.), Церковно-Археографічної Комісії у Львові (1944) і Мюнхені (з 1946 р.) тощо.

Вінцем наукової діяльності Проф. Полонської-Василенко було надання їй вченого ступня доктора історичних наук, за одноголосною ухвалою Вченої Ради Інституту Історії Академії Наук ССРСР, після прилюдної оборони дисертації в Москві, в листопаді 1940 року, та обрання її на дійсного члена Наукового Товариства ім. Шевченка (1947), Української Вільної Академії Наук (1948) й *Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres* у Парижі (1952).

Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко має власне — й почесне — місце в українській історіографії. Вона — гідний репрезентант Київської історичної школи, яку створив Володимир Антонович. Її вчителем був один з визначніших учнів Антоновича — професор М. В. Довнар-Запольський, відомий історик Великого Князівства Литовського, Білорусі, України й Росії, дослідник соціально-економічної й культурно-політичної історії. Школа Антоновича вплинула

й на сферу наукових інтересів Наталії Дмитрівни, і на методологію її наукових дослідів. Глибокий інтерес до археології й історії великокняжої доби та її столярного града Києва, особлива увага до проблем соціально-економічної й культурно-політичної історії, замишування в пам'ятках культури минулих століть — це та ідейна спадщина, яку дістала Наталія Дмитрівна від своїх наукових попередників, від школи Антоновича й зокрема від проф. Довнар-Запольського.

Перші наукові досліді Наталії Дмитрівни були присвячені питанням соціально-економічної історії. В 1909 році — це початок її самостійної наукової діяльності — вона досліджує „вотчинні” архіви, зокрема архів кн. Куракіних і Чічеріних, який тоді тимчасово знаходився в Києві. Тоді ж розпочалася праця Наталії Дмитрівни в царині української археології. Вона працює, під керівництвом відомого українського археолога В. В. Хвойки, в Київському Історичному Музеї й на розкопках у княжому Білгороді коло Києва. Археологічні студії Наталії Дмитрівни продовжує в Москві, у славнозвісного російського археолога В. О. Городцова, який вважав її за одного з найкращих своїх учнів. Вона виступає з доповідями на археологічних з'їздах, зокрема на XV з'їзді в Новгороді. А в 1913—1914 рр. виходить у світ її знаменитий „Культурно-Исторический Атлас по русской истории”, у 3-х томах, який великою мірою був присвячений історії України, за що й не був рекомендований російським Міністерством Освіти до шкільного вжитку. Інтерес до археології залишився у Наталії Дмитрівни на ціле життя, і не дивно, що восени 1941 р. вона погодилася взяти на себе обов'язки директора Інституту Археології Української Академії Наук у Києві.

Та шукаючи і досліджуючи археологічні пам'ятки, Наталія Дмитрівна залишалась насамперед істориком. За речами далекого минулого вона завжди бачила людей, які їх створили; ті господарчі й соціальні відносини, що визначали і позначали історичні події; державно-політичні умовини, які формували чи руйнували громадські і людські ви-

твори. Саме з археологією була пов'язана інша важлива діяльність наукових інтересів проф. Полонської-Василенко — історія великокняжої України-Руси. Почавши з 1910 року, вона опублікувала чимало розвідок з історії Київської Держави й Києва і серед них такі студії, як „К вопросу о христианстве на Руси до Владимира” (1917), „Київ часів Володимира та Ярослава” (1944), „Київська Держава і Захід” (1954), „Початок держави Руси-України” (1962) та інші. У 1930-х роках вона вивчає, на підставі архівних та місцевих матеріалів, історію славнозвісної Києво-Межигірської фаянсової фабрики, так важливої в історії української економіки та культури. Можна дуже жалкувати, що дві монографії Наталії Дмитрівни про історію цієї фабрики та її робітництва залишилися неопублікованими. Не випадково також, що довгі десятиліття праці присвятила вона студіям над історією Полудневої України й Запоріжжя, які увічнили ім'я Наталії Полонської-Василенко в українській історіографії.

60 років тому Наталія Дмитрівна обрала для своєї магістерської дисертації тему, яка мала офіційну назву „Потьомкін і його адміністративна діяльність у Новоросії” (лише така формула була можлива за царату). Але не лише сама постать Потьомкіна (безперечно, одного з найвидатніших державних діячів Російської імперії XVIII століття) цікавила українського дослідника. Свою увагу Наталія Дмитрівна відразу звернула на широкі проблеми колонізації, соціально-економічного та адміністративно-політичного розвитку Південної України, нової української території, яка створилася не лише на ґрунті держави Війська Запорозького Низового, а великою мірою і завдяки військово-політичній та культурно-господарчій діяльності Української Січової республіки. Рік за роком, архів за архівом і в Україні, і в центрах імперії — Москві і Петербурзі, і в Криму, документ за документом, сотні й тисячі дорогіших документів знаходить, вибірує, систематизує й вивчає молода дослідниця, перед творчим зором якої поволі встає грандіозна картина становлення Нової України, і в ній два особливо яскраві явища:

1.) Тривала й завзята боротьба Запорозької Січи, що переживала тоді складний процес перетворення на державу і суспільство модерного типу, проти російського імперіалізму та

2.) пов'язаний з тим зріст Південної України, як відродження колишньої частини великокняжої України-Руси.

Саме цими двома тематичними шляхами — боротьба Запоріжжя за своє існування та колонізація й загосподарення Південної України у другій половині XVIII століття — і пішла дальша наукова діяльність проф. Полонської-Василенко — діяльність, яка створила їй вже в 1920-х роках ім'я одного з найкращих знавців історії Полудневої України й дала підставу покійному Д. І. Багалієві, який і сам чимало працював у цій царині, сказати колись, що Наталія Дмитрівна — це правдива „Запорозька мати”. Годі перелічити тут численні публікації її, присвячені цій тематиці. Назвемо лише найголовніші. Це низка документальних розвідок, опублікованих здебільшого у виданнях ВУАН 1920-х і початку 1930-х років, а також пізніше, вже на еміграції, зокрема: „З історії останніх часів Запоріжжя” (1926), „Маніфест 3 серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей” (1927), „Історики Запоріжжя XVIII століття” (1927), „Південна Україна р. 1787” (1929), „Майно запорозької старшини, як джерело для соціально-економічної історії Запоріжжя” (1931), „Из истории Южной Украины в XVIII веке” (1942), „До історії повстання на Запоріжжі в 1768 р.” (1952). „До історії першої Новоросійської губернії” (1956) тощо, а головне велика двотомова монографія, справжній *opus magnum* проф. Полонської-Василенко, закінчена ще перед війною, — „Заселення Південної України в XVIII ст.”, з якої опублікований був щойно на еміграції I том (1734—1775 р. р.) англійською (1955) і українською (1960; циклоstileве видання УВУ) мовами, а доля II тому та трьох томів архівних матеріалів до цієї монографії, рукописи яких залишилися на Україні, й досі невідома.

Але Наталія Дмитрівна не лише історик Запоріжжя й Полудневої України. Вона ніколи не втрачала з поля свого наукового зору цілої України й усього українського істо-

**Проф. Наталія Полонська-Василенко
у своїм робочім кабінеті**

ричного процесу. І як учений дослідник, і як професор-історик, Наталія Дмитрівна велику увагу присвячує й іншим теренам України і періодам української історії — зокрема Княжій та Гетьманській Україні (згадати хоч би цінну розвідку „Палій та Мазепа” з 1949 р.), а також іншим проблемам історії України, та історії української Церкви, історії української культури тощо. Їй властива особлива сила історичної синтези, в дусі української державницької історіографії. Наслідком цієї синтези є її великий курс історії України, який тепер готується до друку. Це блискуче завершення понад півстолітньої наукової діяльності талановитого історика, і це буде гарний ювілейний дарунок Шановного Автора українській науці й українській громаді.

Як кожний правдивий історик, історик з Божої ласки, Наталія Дмитрівна має свою інтимну сферу творчості, де

глибина наукової думки й історичного чуття органічно сполучена з любов'ю до того, що колись жило і творило, страждало і раділо. Це її численні мемуарні нариси, почавши з яскравих споминів і біографічних характеристик її сучасників, близьких і далеких, і кінчаючи власними, на жаль, ще не опублікованими спогадами, де дорогоцінний документ епохи вправлений у рамку блискучого літературного твору. І хоч її двомовна історія ВУАН (1955—1958), цей покищо єдиний правдивий нарис історії Української Академії Наук у Києві, далеко виходить за межі історично-мемуарної літератури, але ми легко побачимо в ньому обличчя самого автора, відчуємо біль, жаль і гнів його над трагічною долею української науки й української культури.

Великий і щедрий вклад зробила проф. Полонська-Василенко в науку історії України, в процес розвитку української національної культури, в українське академічне та громадське життя. Але життя далеко не було таке ласкаве до неї, і доля нашого історика була надто сувора й важка. Десятки її „духовних дітей” — її цінних наукових творів не були опубліковані, навіть рукописи багатьох з них загинули там, в умовах українського лихоліття, а інші роками і десятиліттями поневіряються тут, серед нашої безпорадності і байдужості. Цього не сміємо ніколи забувати.

Вступивши в 9-те десятиліття свого справді героїчного життя, Наталія Дмитрівна зберегла весь запал діяльності, всю силу творчості, всю ясність думки. Вона й досі стоїть на передових позиціях української історичної науки й академічної діяльності. Стоїть мужньо, як вояк на стійці, і ставить чоло важким життєвим втратам, фізичним недугам, матеріальним злидням і всякій злобі наших буднів.

Схилімо ж низько чоло перед цим жертвенним життям і цією великою працею й побажаймо Вельмишановній і Дорогій Наталії Дмитрівній подолати і напасті, і злидні, і недуги, і літа.

„Наукові Записки” УВУ в. VII 1963.

I.

ЖІНКИ КНЯЖОЇ ДОБИ

Велика княгиня українська Ольга
(945—964)

Минуло понад тисячоліття з того часу, як на престолі молодой Київської держави з'явилася жінка, вдова князя Ігоря, Ольга. Подія ця незвичайна, виняткова не лише для середньовіччя, коли на світанку державного життя, народи вище за все цінили військові здібності, фізичну силу володаря — князя, що був головне вождем війська. Поява жінки на престолі, яка сама править державою, є винятковим явищем для всіх часів і для всіх народів. Але значення князювання Ольги для нас ще збільшує те, що сама Ольга являла собою виняткову особистість, як властивими їй жіночими чарами, так і видатними здібностями володаря, будівника держави. Правління її наче яскравий промінь освітлює цілу добу, дає напрямні для ліпших з її наступників. Скупі історичні дані про Ольгу доповнюють, прикрашують легенди, які в повному погодженні з цими даними, допомагають нам створити величний і чарівний в той же час образ „мудрої”, святої княгині Ольги.

Княгиня Ольга посіла Київський престол в середині X століття; це був час, коли відбувався процес об'єднання українських племен в одну державу, з столицею Києвом над Дніпром; коли значну участь в цьому процесі відігравали норманські вікінги (варязькі князі) з своїми дружинами; коли на всьому просторі нової держави йшла боротьба між варязькими князями та місцевими — слов'янськими; коли поволі поганська віра і мораль відступила перед

новою вірою — християнством з його новою мораллю. В ці переломові роки княг. Ольга займає центральні місця, як у хронологічному відношенні, так і у всіх інших: з неї дійсно розпочалася нова доба історії України-Руси. Треба додати ще, що завдяки правлінню Ольги нам стає зрозумілішою вся ця доба, і з темряви тисячолітньої давнини вимальовуються правдиві образи і закладається нове уявлення про високу культуру X століття, коли люди вміли розуміти й шанувати моральну силу жінки і беззаперечно протягом 20 років корилися цій жінці.

Щоб яскравіше уявити діяльність і особу Ольги, треба сказати кілька слів про її попередників, а також ті обставини, за яких посіла вона княжий престол Київської держави. Чим далі і глибше посуваються досліді, чим більше порівнюють свідoctва наших літописів з археологічними дослідями та з відомостями чужинців, тим більше змінюються ті уявлення, які характеризували історіографію XIX стол., тим більше відмовляються дослідники від аберацій про „варварські” культурні обставини, в яких перебувала Україна-Русь X століття.

В середині IX ст. на Заході Європи ще не знали нічого з того, що робилося над Дніпром. Цінне свідoctво 839 року про прихід до Людовіка, цісаря Німецького, послів від цісаря Візантійського і якогось короля русів. Про цього короля ще не чули в Німеччині. Але пройшло менш як 30 років і могутня Візантійська імперія здригнулася від нападу цієї самої Русі, і спасіння столиці східнього світу, Царгорода приписували сучасники лише чудесній допомозі Влахернської ікони Божої Матери: людські сили не могли врятувати її. Князь Аскольд встає перед нашими духовними очами, як основоположник нової могутньої держави Русі в середині IX ст., з ним зв'язане перше хрещення Русі.¹⁾

¹⁾ Д-р Іларіон Огієнко. Українська церква. Прага, 1942, т. I, ст. 27. Проф. І. Огієнко, Костянтин і Methodій, їх життя та діяльність. Варшава 1928, т. I, ст. 147. М. Таїве, Rome et la Russie, avant l'invasion des tatars, Paris, 1947, о. I. Нагаєвський. Кирило-Methodієвське християнство в Русі-Україні. Рим 1954, стор. 3-30, 50. Полонська-Василенко. Початок держави Русі-України. „Визвольний Шлях”, Лондон, 1962, ч. 4—5 та ч. 6.

Другим реальним володарем Київської держави з'являється Олег. Він розпочав об'єднання слов'янських племен: сіверян, деревлян, радимічів, кривичів, і вів багато воєн: доходив до Каспійського моря і воював з Візантією. Він взяв Царгород, і в 911 р. склав з Візантією вигідний для Русі договір. Так Київська держава вийшла на кон історії Східної Європи. Політику Олега продовжував наступник його Ігор: він вдерся на Закавказзя, оволодів важливим

Княгиня Ольга

торговельним містом Бердаа. Про його походи писав перський поет Нізамі. Проте похід на Візантію Ігоря був невдалий і року 944 склав він договір вже не такий корисний, як договір Олега. Але цей договір дуже важливий тим, що в ньому згадуються християни-піддані Ігоря, на правах рівних з поганями. Згадується церква св. Іллі у Києві, де приносили християни присягу: „вона стояла над ручаєм, кінець Пасинчѣ бесѣды и Козарѣ: се бо бѣ сборная церква”: так описує цю церкву літопис; ясно, що за часів літописця ще добре знали місце, де стояла вона. Ці договори цікаві і в іншому: з них видно, що влада князя не була ще цілком єдиновладна; існували ще князі „під рукою великого князя”; вони брали участь в складанні договорів самі, або через послів своїх. Імена цих послів переважно сарязькі, хоч в договорі Ігоря згадуються, треба гадати слов'яни: Уліб, Володислав, Синко, Борич. Згаду-

ється і жінка — Переяслава. Літопис оповідає про страшний кінець Ігоря: він хотів, зібравши данину з деревлян, зібрати з них додаткову, що викликало обурення їх і вони забили його і частину дружини. Цей епізод свідчить про те, які були відношення між великим князем київським і підвладними племенними князями: підкорені племена платили данину, при чому розмір її не був встановлений і залежав від того скільки вдасться зібрати.

За таких обставин в 945 році вступила на київський престол вдова Ігоря, княгиня Ольга.

Катастрофа 945 року застала молоду Київську державу, як завжди то буває, не готовою: дорослих спадкоємців не було: залишився малий син, Святослав; були ще племінники, „неті”, як називав їх договір Ігоря. Звичайно, вони могли б претендувати на владу, але чомусь не зробили цього. Могло б бути заворушення іншого роду, могли піднести голови оті „підкорені” місцеві князі, тим більше, що деревляни мали свого улюбленого князя Мала. Нарешті, були могутні воеводи, як Свенельд, який мав свою дружину, якій заздрила дружина Ігоря. Взагалі, загальне становище України-Руси нагадувало в 945 році те, в якому опинилася Україна-Русь в 1205, коли в битві під Завихостом загинув Роман, князь Волинський. Ріжниця була в тому, що Роман був князем держави, яка вже нараховувала понад 300 років життя, в 945 році Ігор залишив державу з ледве приборканою людністю, забитий сам під час повстання. Але вдова Романа княгиня Ганна опинилася в трагічному стані; і сусіди, і родичі — князі, і піддані намагалися захопити владу і потрібна була їй велика енергія, щоб зберегти спадщину для синів.²⁾ Не згадує літопис жодного заворушення після смерті Ігоря і ніхто не намагався вихопити владу з жіночих рук: цій слабій фізично жінці скорилися всі племена і протягом 20 років правила вона мирно. Мимо волі постає думка: як великий мусів бути авторитет Ольги, щоб протягом 20 років тримати владу над одною з найбільших держав тогочасної Європи, а з

²⁾ Н. Полозська-Василенко. Княгиня Романова Ганна. „Визвольний Шлях”, Лондон, 1954, ч. 3.

другого боку — як висока була свідомість і культурність тієї еліти, того провідного гуртка, який оточував її, допомагав їй правити й визнавав над собою її владу.

Ми мало знаємо з біографії Ольги. Літопис не дає для цього підстав, і дослідники висували різні гіпотези, які до цього часу не можемо з повною певністю прийняти: одні вважали її за варяжку, інші — за болгарку, нарешті — треті за слов'янку і, мабуть, ці мали найбільш вірогідностей. Не відомо, з якої місцевості походила вона: літопис каже стисло: „приведеша єму (Ігореві) жену з Пскова, именем Ольгу”. Низка легенд зв'язана з соціальним походженням Ольги: за одними вона була донькою Псковського князя, за другими — донькою боярина, за третьою - - донькою селянина, що мав перевіз на річці. Там, коли вона заміняла батька, побачив її князь Ігор; захоплений її красою і розумом, взяв за дружину. Ця остання версія, не залежно від того, чи відповідає вона правді, чи ні, цікава, як легенда, яка відбиває головні риси, властиві Ользі: її красу і чарівливість, і в той же час її мудрість: ці дві прикмети супроводять Ольгу до могили, принаймні в уяві її сучасників.

Ми не знаємо точно року, коли народилася Ольга, ні року її шлюбу з Ігорем. Приведені вище слова літопису датуються 903 роком. Вже давно наукова критика піддала сумніву хронологію князювання Ігоря та справжніх відношень його з Олегом. За літописом він був сином Рюрика, і Олег був його опікуном. Надто довгий час тривала ця опіка! В 879 році Рюрик, вмираючи передав Олегові Ігоря, що був дитиною, а ця опіка тривала до смерті Олега в 913, цебто 34, а якщо припустити, що Ігор мав рік життя коли помер Рюрик — було йому вже 35 років, коли він „почав княжити”. Тому деякі дослідники (В. Пархоменко, М. Таубе) припускають, що не було ні походження Ігоря від Рюрика, ні опіки Олега. Викликає сумнів і дата шлюбу Ігоря. За літописом Ольга мала принаймні 57 років, коли вона посіла Київський престол. Таке припущення викликає другий сумнів: за літописом Святослав був її єдиним сином, а в 945 році він був ще малий

хлопчик. Тоді народження його треба віднести на час, коли Ольга мала понад 50 років. Очевидно, одружилися Ігор і Ольга значно пізніше.

Ми не маємо відомостей про Ольгу за життя Ігоря; літопис подає лише факт надання їй Вишгорода, мала вона і село Ольжичі. В договорі Ігоря з греками згадується посол Ольги: все це свідчить про високе правне становище як Ольги, так і жінок взагалі на Русі. На таке положення жінок давніх часів вказують пам'ятки українського епосу, т. звані „билини”, в яких зустрічаємо жінок-„поляниць”, хоробрих багатинок, що змагалися з міцнішими багатирами; такими були й Настасія королевічна, і жінка Ставра Годіновича. Остання має свою власну дружину.³⁾ Ремінісценція доби в словах билини: „Возьми у мене, князя, сто челевек русских могучих богатырей, у княгини беру другие сто”.⁴⁾

Катастрофа 945 року поставила перед Ольгою відповідальне завдання: вона сама, як і більшість її підданих були погани. Кодекс поганської моралі вимагав від родичів кривавої помсти за забитого. Цей неписаний кодекс був такий обов'язковий, що через 75 років після того, християнин Ярослав Мудрий не наважився скасувати криваву помсту в „Руській Правді”, не зважаючи на те, що протягом 30 років Русь офіційно була охрещена, що невпинно в церквах проповідували „новий заповіт” християнської любови і прощення ворогові. Лише сини Ярослава, доповнюючи „Руську Правду”, наважилися скасувати право і обов'язок помсти, замінили грошевою покутою. Тому цілком природно, що Ольга повинна була помститися за смерть чоловіка, до того ще й князя. Літопис докладно описує всі ті вибагливі способи помсти, в яких Ольга знов таки виявляється не лише, як вірна дружина-вдова і месниця за чоловіка, але як виключно розумна, хитра жінка, яка підступно обдурює простоватих деревлян. Де-що в цій епопеї заслуговує на увагу. Перш за все — дерев-

³⁾ „Былины”, Москва, 1954, ст. 112, 116. Також — про Василису Никулишну, ст. 126.

⁴⁾ Б. Греков. Киевская Русь, Держвидав, 1949, ст. 295, 296.

ляни, забивши Ігоря, вирішили просити Ольгу одружитися з їх князем Малом; своїх місцевих князів протиставляли вони варязьким: Ігоря порівнювали з лютим вовком, а про свого князя Мала казали, що „наші князі добрі суть, роспасли бо деревську землю”. Ольга наказала засипати їх живими. Вона послала послів до деревлян і просила, щоб було вислано до Києва нових послів, знатніших, бо інакше „не пустять мене людье Киевский”. Нових послів було спалено в лазні. Після того Ольга поїхала сама і влаштувала тризну, під час якої дружинники її напоїли деревлян і перебили понад 5,000 чоловік. Цим не закінчилася помста: вона пішла війною на деревлян, і не могла взяти столиці їх, Іскоростеня; тоді запропонувала дати їй малу данину: по 6 птахів від двору; цим птахам прив'язано було запалений трут і вони, повернувшись домів, підпалили все місто. Після того Ольга розгромила деревську землю і взяла тяжку данину. В цьому оповіданні важливе те, з якою цікавістю, любовно переказує чернець-християнин всі ці страхіття; в оповіданні ані натяку на осуд, на закид Ользі. Більш ніж ймовірно — такої помсти ніколи не було, але ці легенди передають нам те, як за поганською мораллю повинна була робити зразкова вдова-княгиня. І знов у всіх етапах цієї епопеї виступає Ольга, як мудра, хоч і жорстока жінка.

На цій епопеї закінчується перший етап історії Ольги: тут вона виступає перед нами, як жінка, яка наслідуючи звичаєвому праву своєї країни, виконує приписи своєї віри і вся перебуває в полоні традиції. В дальшому виступає вона перед нами, як сильна волею, ініціативна жінка і володарка, яка іде не традиційними шляхами, а рішуче шукає нових шляхів і знаходить, йде ними, сміливо і впевнено.

Перш за все — в особі Ольги ми бачимо першого володаря України-Руси, який протягом 20 років не вів жодної війни: ні літопис, ні чужинецькі джерела не згадують жодної війни — аж поки не перейняв владу Святослав. По-друге — за все правління Ольги літопис не згадує жодного повстання, ні кривавих придушень, будь-яких заворушень. Проте літопис — вперше за весь час — оповідає про вну-

трішню політику Ольги, про її заходи для внесення порядку в її величезній державі. Вона особисто об'їздила свої володіння: була на Дніпрі, Десні, Мсті, Ловати, в Пскові, Новгороді. Самі подорожі ці гідні подиву: треба урахувати стан шляхів, які йшли лісами, багнами; їздила вона і літом, і зимою, то драбинчастим возом, то санками. Сучасники розуміли героїку цих мандрівок і ще за часів літописця, в середині XII стол., у Пскові зберігалися, як реліквія санки, якими їздила Ольга.

Мета цих подорожів була ріжнومانітна. Поперше Ольга встановлювала адміністративні пункти, де перебували її представники. Вона засновувала нові села, міста, волости. Цим вносила вона порядок в управління. Друга мета була фіскальна: Ольга встановлювала норми податків, данин. В цьому відношенні на неї не могла не вплинути трагічна загибель чоловіка, князя Ігоря: вона „устанавлила уставы й уроки”⁵⁾ пише літопис, а в другому місці — „дані, оброки”. В розподілі данин літопис зазначає, що $\frac{2}{3}$ йшли до Києва — столиці держави, а $\frac{1}{3}$ — до Вишгорода, особистого міста Ольги. Таким чином Ольга очевидно внесла розмежування між прибутками державними і особи володарки. В цьому відношенні Ольга на багато віків випередила інших володарів.

Дуже важливі заходи Ольги для впорядкування натурального господарства держави. Літопис каже, що вона встановлювала по всій землі „ловища” і „перевесища”. Обидва терміни відносяться до місць полювання. Не можна забувати, що в X ст. головним джерелом прибутку держави й князя була торгівля, переважно торгівля дорогоцінними хутрами. Бобрів, куниць, лисів ріжних сортів, векшей, соболів, горностаїв, тощо вивозили у всі країни світу і в XII стол. вони мали однаковий попит в Арабському халіфаті, і в Візантії, і в Західній Європі. Встановлюючи „ловища” і „перевесища”, Ольга зазначила територію, де не мали права полювати приватні мисливці. Цікаво, що Ольга позначила перевесища для полю-

⁵⁾ Н. Полонська-Василенко. Кілів часів Володимира і Ярослава, Прага 1943, стор. 52.

вання на бобрів, що давали найкоштовніші хутра, на Дніпрі і Десні — там, де найбільше водилося їх. Про значення хутрів в господарстві України маємо багато вказівок: Святослав, син Ольги, казав, що до Болгарії вивозять з Русі „скору”-хутри; за часів Володимира Мономаха до Києва прийшли ченці з Регенсбургу, збирати пожертви на закінчення будівництва монастиря св. Якуба і Гертруди, і князь і бояри щедро дали дорогоцінних хутрів.^{5а)} Сам Володимир Мономах, серед своїх подвигів у повчанні дітям згадував свої полювання.

Те, що Ольга ставила „знамення” відноситься до іншого виду господарства: бортництво. Бортництво давало державі великі прибутки: і віск і мед були важливими статтями експорту. На них, як і на хутра, був по всіх країнах великий попит. Перше документальне свідчення про торгівлю України-Руси з Західною Європою, з Баварією, Рафельштеттенський митний закон, зазначає розмір мита з воску, що привозили з Русі до Баварії; цей закон датується 906 р., але він підтверджує попередній, середини IX стол. Згадує літопис, як деревляни пропонували Ользі данину медом і хутрами. В умовах X століття мед і віск були предметами великої потреби: з воску виробляли свічки, мед йшов на напої й солодощі.

Так літопис показує, що Ольга протягом свого правління наладнала адміністрацію і фінанси в тих межах, які взагалі були можливі тоді. Треба гадати, що якраз за оцю галузь діяльності народ назвав її мудрою, так само, як пізніше назове мудрим її правнука Ярослава, який теж приділив чимало уваги внутрішнім справам держави.

Треба відзначити ще важливу рису в внутрішній політиці Ольги. Не залежно від її власного походження, Ольга належала до варязької князівської родини. Правда, вже за Ігоря в оточенні князя з'явилися не варяги. Оцей український, не варязький елемент зміцнюється за Ольги. Син її носить слов'янське ім'я — Святослав, унуки теж, принай-

^{5а)} о. І. Нагаєвський. Кирило-Методієвське християнство, Рим, 1954, ст. 106. Н. Полонська-Василенко, Київ, часи Володимира та Ярослава, Прага 1943.

**Княгиня. Деталь фрески „Княгиня з почетом” в Соборі
св. Софії в Києві**

мні двоє — Ярополк і Володимир. Улюблена жінка двора Ольги була Малуша, донька Малка з Любеча. Літопис називає її „ключницею” Ольги. Ця назва в середньовіччі означала певні функції при дворі, очевидно зв'язані з великим довір'ям княгині. Ціла низка придворних титулів дожили до наших часів в практиці західно-європейських монархій, всі оці штальмейстри, сенешалі, егермейстри, тощо колись теж виконували двірські функції, хоч носії їх походили з вищих верств тодішньої аристократії. Так і Малуша, очевидно, походила з вищого шару суспільства. Брат її Добриня був вихователем Володимира, його опікуном і воеводою. Цікаво, що наші билини й перекази малюють Добриню, як аристократа при дворі Володимира, підкреслюючи його шляхетність, порівнюючи з Іллею Муромцем, селянським сином, чи Алешею Поповичем. Питання про походження Малуші та Добрині цікавило багатьох дослідників; О. Шахматов та М. Присьолков вважали їх походження князівським.⁶⁾ М. Таубе навіть виводить їх походження від Аскольда.⁷⁾

Силу волі і твердість в переконаннях найбільш виявила Ольга в тому головному питанні, яке було кардинальним не лише в її житті, але в житті цілого українського народу: в питанні охрещення. Переконавшись у вищості християнства, Ольга порвала з вірою батьків і народа і прийняла християнство. Ця видатна подія до цього часу не висвітлена остаточно; ми не знаємо напевно ні місця, де охрестилася Ольга, ні точної дати її.

Аналізуючи наші джерела, ми мусимо пам'ятати, що в Україні було вже багато християн. Ми маємо цікаві вказівки про те, що за Аскольда в Києві вже було перше масове хрещення. Цю подію зв'язують з місцією слов'янського первоучителя Кирила-Константина. Не можна припускати, що з середини IX ст. в X ст. вже не залишилося християн. Договір Ігоря, як було вже зазначено вище безперечно стверджує наявність християн навіть в вищих верствах ки-

⁶⁾ Д. Лихачов. Повесть Временных лет. Изд Академії Наук СССР, т. II, 1950, ст. 16, 29.

⁷⁾ Op. cit, т. I, стор. 143.

ївського суспільства. Все це дає підстави вважати, що і при дворі Ольги були християни, і вони допомогли Ользі познайомитися з християнською наукою і зрозуміти її висоту. Дехто з дослідників припускали навіть, що Ігор був християнин, а Ольга прийняла християнство за його життя — цю гіпотезу висунув ще відомий історик церкви, Е. Голубинський, а в останні часи підтримали В. Заїкин і С. Томашівський.⁸⁾ Цю гіпотезу трудно прийняти, бо запереченням служить те, що Святослав залишився не хрещеним, це ледве могло б бути, якщо батько його був християнином.

Ми маємо два оповідання про хрещення Ольги, які взаємно виключають одна одну. Літопис оповідає так: року 955 Ольга приїхала до Царгорода; цар Константин був вражений її красою, розумом і сказав їй, що вона повинна царювати разом з ним. Вона ж відповіла цареві, що вона-поганка, але вона згоджується хреститися за умовою, що він буде її хрещеним батьком. Так і сталося. Ольгу хрестили патріарх і цар. Вона прийняла ім'я Олени, в пам'ять матері Константина, цариці Олени. Після хрещення Константин поновив домагання взяти її заміж, але вона відповіла йому: „як можеш одружитися зі мною, якщо назвав мене хрещеною донькою: ти ж сам знаєш, що у християн закон забороняє це”. Тоді цар сказав: „перехитрувала (переклюкала) мене”, дав їй дорогі дари й відпустив додому. Далі оповідається про розмову Ольги з патріархом, як казала вона йому: „люде мої погани і син мій; хай збереже мене Бог від всякого зла” і просила благословення патріарха. Цікаве закінчення оповідання: коли цар прислав послів до Києва і вони нагадали Ользі про її обіцянку дати цареві подарунки: рабів, віск і хутра та воїв на допомогу, вона відповіла їм так: „якщо ти (царю) також постоїш у мене в Почайні (гавань Києва), як я стояла у тебе в Суді (гавань Царгорода) то дамо”.

Я навела в скороченні все це оповідання, яке дуже цікаве. Не залишається сумніву в тому, що ми маємо тут

⁸⁾ о. І. Нагаєвський. *Op. cit.*, стор. 3-30.

легенду. Перш за все, вона суперечить фактам: Константин Порфірородний був одружений і ледве пішов би на світовий скандал, одружуючись з Ольгою. Далі — хіба можна припускати, щоб Ольга знала церковні закони ліпше за нього та ще й самого патріярха, бо нема сумніву, що якби він хотів одружитися з Ольгою, він повинен би був порадитися з патріярхом. Легенда ця дуже цікава з іншого погляду: вона свідчить, як уявляли собі Ольгу, вона підкреслює її надзвичайну вроду („добра суща зело лицем”), і розум, які вразили цісаря. Її розум, її розумова перевага над цісарем — „хитрим греком” — підкреслюється во всьому: її змаганні з ним у знайомстві з православними канонами, в останній відповіді цісареві.⁹⁾

Головним запереченням літописного оповідання про хрещення Ольги в Царгороді і самої подорожі її в 955 році, є докладне описання перебування її в Царгороді в 957 році, яке залишив цісар Константин Порфірородний в своїй солідній праці: „о церемоніях Візантійського двора”.¹⁰⁾ В ньому докладно описані всі головні події зв'язані з перебуванням Ольги в 957 році в Царгороді, але в них немає згадки про хрещення її, чого не міг би уникнути автор. Константин Порфірородний писав, що приїхала Ольга з великим почетом: з нею приїхали посол її сина Святослава, її небіж, сановники („архонти”) представники різних вельмож („апокрисіарії”), двірські жінки, 44 купці, а головне — пресвітер Григорій; разом почет складався з 80 осіб. Ользі дано було авдієнції в пишній залі палацу. Інше джерело оповідає як відбувалися ці авдієнції. Коли приїжджого супроводжували до величезної залі, вщерть заповненої розкішно одягненими двірськими та гвардією цісаря, він бачив в глибині залі цісаря й цісареву. Вони сиділи на золотих престолах, яких підтримували золоті леви. Їх оточували золоті павичі, пальми, стояли гвардійці в золотих одягах. Цісар і цісарева були в одягах з золотої паволоки в вінцях, бармах, що сяяли самоцвітними каміннями. Коли входили до залі, починалася музика та співи невидимих

⁹⁾ С. Томашівський. Історія Церкви на Україні, Філадельфія, ст. 69.

¹⁰⁾ De ceremoniis aulae Bizantinae.

оркестрів і хорів, павичі розпускали золоті хвости, леви рикали, і престоли на золотих ланцюгах підносили кудись під стелю . . . Охоплені несподіваним враженням посли падали ниць, а коли оволодівши собою і піднісши голови, бачили, що престоли стоять вже на землі, але ніжна небесна музика лунає з хорів. Все це, вся ця церемонія, що її називали „катавасія” (метушня) була розрахована на те, щоб вразити величчю послів. Проте Ольга не впала ниць, вона лише схилила голову на знак привітання: українська княгиня не забула своєї гідности.¹¹⁾

Константин описує докладно, як розмовляли вони з Ольгою про ті „справи”, для яких приїхала вона, але не каже нажаль, які саме. Після того запрошено її було на учту; посаджено було з членами цесарської родини. Потім мала вона ще авдієнцію і обмінявшися подарунками відбула з Царгороду. Ольга подарувала блюдо золоте, з дорогоцінними каміннями; цесар подарував їй 700 мілісаріїв, її племінникові — 50, представникам вельмож по 24, купцям по 20 мілісаріїв.

З цього описання видно, що Ольга поперше приїхала вже християнкою, бо привезла пресвітера, подруге — лише християни могли сідати за один стіл з родиною цесаря. З другого боку в оповіданні немає моменту, щоб вставити таку важливу справу, як охрещення. Порівнюючи обидва оповідання — літопису і Константина Порфірородного треба зробити висновок: обидва вони не розв’язують питання про дату і місце охрещення Ольги. Тому в історичній літературі ми маємо цілу низку гіпотез, які намагаються розв’язати цю таємницю. Дехто з вчених (Е. Вінтер) припускає, що факт охрещення відбувся в Царгороді, року 955.¹²⁾ Проте більша частина прихильників Царгородської версії вважають що охрещення мало місце в 957 році (І. Крипякевич,¹³⁾ А. Амман.¹⁴⁾ Таке розв’язання викликає

¹¹⁾ Д. В. Айналов. Приєм Ольги в Царграді. Книга для членія по рускою истории, под ред. М. Довнар-Запольського. т. I. Москва 1907.

¹²⁾ Едуард Вінтер. Візантія та Рим у боротьбі за Україну. Прага 1943.

¹³⁾ І. Крипякевич. Історія України. Киев-Відень, стор. 11.

¹⁴⁾ А. М. Амман. Storia della Chiesa Russo, Torino 1948, стор. 8.

нові ускладнення: М. Чубатий вважає, що охрестилась Ольга негайно по прибутті до Царгороду, в 957 р.; він вважає, що сучасники, які пишуть тогочасні джерела про це як Зонара, Кедрин, німецька хроніка продовжувателя Регінона, не могли помилятися.¹⁵⁾ С. Томашівський припускає, що Ольга двічі була в Царгороді — вперше разом з Ігорем в 944 році, і тоді охрестилася; можливо, що цісар Роман Лекапін і залицявся до неї.¹⁶⁾ Найбільш вірогідними залишаються гіпотези про охрещення Ольги в Києві, як думали Е. Голубинський та М. Грушевський.¹⁷⁾

В оповіданні літопису, здається, легенда переплітається з якимсь уривками дійсних подій. Такими можна вважати розмову Ольги з патріярхом, скаргу її на тяжке становище в поганській державі. Ясно скаржитися на це могла вона вже після хрещення, маючи певний практичний досвід, а не тоді, коли вийшла з купелі. Про це буде мова далі. Другим натяком на дійсний стан є, мабуть, вигадана репліка Ольги послам цісаря Константина до Києва. Проте цей епізод міг відзеркалювати настрої, які винесла Ольга з Царгороду. Насправді могла вона бути незадоволеною: її, володарку найбільшої держави в Європі, в своєму високо-мірі потрактовано було при дворі цісаря нарівні з дрібними князьками малих держав.

Залишається таємницею, яка була мета, що примусила вже досить літню жінку (навіть не приймаючи літописної хронології, за якою Ользі було в 957 р. 69 років, а припускаючи, що їй було років за 40) відважитися на тяжку подорож морем? Очевидно справа була дуже поважна. Це могла бути справа церковної ієрархії в Україні-Русі, могла бути і економічна, питання про складання договору кориснішого за Ігорів: не дурно ж їхало з нею 44 купців, понад половину всього почету. Могла бути й чисто дипломатична, нав'язання стосунків, зіпсованих походом Ігоря.

¹⁵⁾ М. Чубатий. Історія української Церкви, Гіршберг, стор. 20.

¹⁶⁾ С. Томашівський. Історія Церкви на Україні, Філадельфія, стор. 70.

¹⁷⁾ Н. Полонська-Василенко. Велика княгиня Українська Свята Ольга. „Наша культура”, Вінніпег, 1952, ч.3, 23-24.
Ї ж — Ольга. Велика княгиня України-Руси. Вісник ООЧСЦ. Нью Йорк, 1955, ч. 10, ст. 16-21, ч. 71, ст. 18-22.

Можливо, що поступаючись Ользі в якійсь справі, Константин вимагав компенсації військом, предметами експорту в тій, або іншій формі

Дуже важливі факти передають західно-європейські джерела: хроніки „продовжувача Регіона”, *Аннали Кведлінбурські* та *Аннали Гільдесгеймські*. Під 959 роком передають вони, що до Ахену, до короля німецького Оттона I, прибуло посольство королеви Русів Олени з проханням надіслати єпископа й священників до її столиці й заснувати Церкву. Після того в Франкфурті на Різдо було висвячено на єпископа ченця Лібуція. Чомусь він не виїхав протягом цілого року, а в 961 р. помер. В 961 році висвячено було нового єпископа, Адальберта, ченця монастиря св. Максимина в Трірі. Прибув він до Києва в кінці 961, чи на початку 962 року. Заснувати Церкви він не міг, бо зустріли його холодно, і він повернувся до Німеччини. Не зважаючи на цю невдачу, Оттон I Великий, вже не тільки король, а й цісар Німецької імперії, зустрів його дуже радо і дав високу нагороду:¹⁸⁾ призначив капеляном свого двору. (Ця неясна справа найкраще подана в хроніці „продовжателя Регіона”, яким дослідники вважають самого Адальберта).

В цьому епізоді все неясне: чому так затрималося посольство? Якщо йшло про заснування Церкви в великій поганській державі, ледве стали б так відволікати справу посольства. Чому не вдалося Адальбертові заснувати єпископії? Якщо це було єдиною метою посольства, чому, не

¹⁸⁾ Е. Голубицький. *История русской церкви*, т. I, М. 1901, ст. 97-104, М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. I, вид. П. Київ 1913, ст. 454-456, В. Пархоменко. *Древне-русская княгиня Ольга*, К. 1911, Н. Половська. *К вопросу о христианстве на Руси до Владимира*, Ж. М. Н. Пр. 1917, кн. IX, ст. 70, С. Томашівський. *Іст. Церкви*, ст. 71-72, Митр. Іларіон, *Князь Володимир прийняв православіє*, „Слово Істини” 1951, жовтень, ст. 16-17, Н. Половська-Василенко, *Велика Укр. княгиня Ольга*, „Наша культура”, 1952, ч. 4, ст. 20-21.

— N. Polonska-Wasylenko. *Ukraine-Rus' and western Europe in 10-13 Centuries*, London, 1964.

— N. Polonska-Wasylenko. *Les relations de l'Ukraine avec les Etats europeens aux X—XIII siècles: L'Est europeen*, Paris 1967 NN 1966, 54 — 1967 58.

— Окремо: *Les relations de l'Ukraine avec les Etats Europeens aux X—XIII s*; Paris 1967.

зважаючи на невдачу, так радісно зустрів Адальберта Оттон I?

Залишається одне припущення: ми не знаємо правдивої мети посольства Оттона I, як не знаємо мети подорожі Ольги до Царгороду. Можливо, що прохання її до Оттона не обмежувалося церковним питанням, але ченцям-хроністам вся широчінь дипломатичної акції обмежувалась лише справою заснування єпархії. Тому невдача на церковному ґрунті не зазначала для Оттона повної невдачі.

У всякому разі, незалежно від наслідків, треба визнати, що Ольга зробила винятково велику справу: тоді як Олег і Ігор внаслідок тяжких війн складали договори, Ольга, мирним шляхом, який на багато століть випереджував її добу, нав'язує дипломатичні стосунки з двома наймогутнішими державами тодішнього світу — двома Римськими імперіями, двома Римами. Для цього треба було мати дійсно державний розум і здібності. До цього треба додати: досягти цієї мети могла тільки княгиня-християнка.

Тяжкі часи переживала Ольга після охрещення. Про це хоч і не цілком ясно згадує літопис. Вона залишила охрещення своєю особистою справою і очевидно слова, що вклав літопис в уста Ольги „люди мої погани й син мій, хай збереже мене Бог від всякого зла” — відбивали сумну дійсність. Ольга не раз зверталася до Святослава, намовляючи його охреститися, але він не хотів. Святослав покликувався на дружину, яка буде глузувати з нього: яка величезна різниця між слабою жінкою, яка не побоялася прийняти християнства, а хоробрим сином її, який не боявся ворогів, але боявся власної дружини. Права була Ольга, яка переконувала його, що якби охрестився він — дружина наслідувала б йому.

Можливо, що зміцнення антихристиянських настроїв в дружині Святослава — досить порівняти їх з толерантністю часів Ігоря — викликали невдачу місії Адальберта, а може й усунення Ольги від влади. Принаймні літопис зафіксував в 964 році, що Святослав „возросши і возмужавши” почав збирати військо. Фактично, можливо, правлін-

ня залишалося в руках Ольги, бо все князювання Святослава пройшло в війнах.

Правління Святослава було не тільки протилежним Ольжиному, але син знищив все, що досягла вона. Не цікавили його ні віра матері, ні внутрішнє життя величезної держави. Не вабили його ні Київ, ні дипломатичні стосунки з Візантією й Німеччиною: лише мову мечів визнавав він. І гірка іронія долі: якраз за правління славного завоювника Святослава печеніги вперше обложили беззахисну столицю його і могутня колись володарка Ольга мусіла тікати з унуками, щоб врятуватися від ганебного полону. Все це пережила Ольга.

Року 969 упокоїлася вона — і „плакася по ній син її, і внуці її, і люди всі плачем велиим”, писав літопис. Поховали її, за заповітом її, за християнським обрядом, і не робили тризни над нею, а похоронив її пресвітер її. Коли унук її Володимир збудував Десятинну церкву Різдва Богородиці, він переніс тіло Ольги і поховав його в саркофазі з рожевого овруцького шіферу. Церква визнала її святою і рівноапостольною.

Пам'ять народна зберегла нам образ Ольги — мудрої володарки, вірної дружини, ніжної матері, і чарівної жінки. Як жива встає вона перед нами, овіяна серпанком легенд, осяяна тим внутрішнім світом, який випромінювала вона.

Ользі належить видатне місце в історії України: літопис цілком вірно характеризував це місце: вона була „світанок перед сонцем, зірка перед світлом, яка сіяла, яко місяць вночі, як предвісниця хрещення Русі”. Обминаючи правління Святослава, що було антитезою Ольжиного, ми маємо деякі вказівки, що старший унук її Ярополк був християнин, молодший унук Володимир не лише охрестився сам, але охрестив всю Русь. Дуже важливе, як літопис зв'язує хрещення Володимира з Ольгою: під час душевних вагань, шукання правдивої віри, спитав Володимир поради бояр і вони відповіли йому: „якби православна віра була зла, то бабка твоя Ольга не прийняла б її, а вона була мудріша всіх людей”. Іларіон, перший митрополит київський.

українець, у славетному „Слові о законі і благодати” порівнював Володимира з Константином Великим, який з матір’ю Оленою принесли хрест „до Константинограда і поставили його на землі своїй і утвердили віру”. Так зв’язували велику справу Володимира з скромним ділом Ольги ближчі покоління.

Не лише в справі християнства Володимир був спадкоємцем Ольги. Як і вона дбав він про внутрішній лад держави і поновив ті дипломатичні зв’язки, які нав’язала Ольга, як з державами могутніших монархів, так і з Папою, послы якого не раз приходили до Володимира.

Ясний образ великої княгині Ольги, великої жінки був наче дороговказом для довгих віків історії України й закликав сотні, тисячі жінок слідувати її шляхом.

ЖІНКИ XI—XIV СТ.

Приклад княгині Ольги не був винятком в історії княжої доби України-Руси. З темряви віків як ясні зірки світять і далі чарівні, зворушливі силуетки жінок, і знов, як за часів Ольги зупиняється на них думка дослідника і не віриться йому: як в добу невпинної боротьби міжусобної, боротьби з постійними нападами степовиків, коли лилася кров, палали міста й села, коли брат підносив руку на брата — в родинях цих самих вояків і суворих бійців, в добу, коли за виразом Ст. Томашівського „меч був коректором права” — виростали ці князівни, які зберігали християнські ідеали, дбали за науку, мистецтво й зо свого боку — несли „коректив до меча”, коректив моралі?

В наступнім описі я хочу згадати тих жінок, що віддали своє життя батьківщині. Серед них є постать, яку згадує літопис, але на яку зверталось мало уваги: це Предслава (чи Предслава), донька Володимира Великого. Князь польський Болеслав Хоробрий добивався її руки, але зазнав невдачі. В час смерти Володимира вона перебувала в Києві, разом з вдовою Володимира (не ясно — матір’ю її чи мачухою). Довідавшись про вбивство Свято-

полком Бориса і заходи забити Гліба, вона знайшла в собі мужність сповістити Ярослава: „Твій батько помер, а Святополк сидить у Києві, забив Бориса й по Гліба вислав”. За літописом, це була єдина вістка, яку дістав Ярослав про події в Києві.

Коли Болеслав вступив до Києва, він зробив її своєю коханкою, а в 1018 році, відступаючи з Києва, Болеслав увів її з сестрами в полон. Така була страшна доля мужньої доньки Володимира.

Зовсім інша постать великої княгині київської Анни Михайлівни, другої жінки Всеволода, з якою одружився він р. 1067 після смерти першої жінки з роду візантійських цесарів Мономахів. Походження княгині Анни невідоме, дехто вважав її за половчанку, хоч на це нема точних вказівок. Треба гадати, що вона користалася великою повагою за життя чоловіка, який помер в 1093 році, і зберегла виключну пошану до себе, як вдова його: явище дуже важливе, яке свідчить про моральний авторитет княгині. Щоб зрозуміти всю важливість цього, треба мати на увазі: київський престол, після смерти Всеволода, посів Святополк-Михаїл, його племінник, син того в. князя Ізяслава, якого в 1078 році Всеволод, укупі з братом Святославом вигнав з Києва. Примірилися брати Ізяслав і Всеволод лише після смерти Святослава, в 1077 році. Проте, син Ізяслава, Святополк-Михаїл міг зберегти ворожі почуття і до Всеволода, і до його жінки. Ми маємо дуже промовистий факт. Року 1097 всю Україну охопило хвилювання з приводу осліплення князя Василька Тербовельського; в цьому злочині брав деяку участь і Святополк-Михаїл. Підготовлювалася знов міжусобна війна, і Святополк вже готовий був втікати з Києва, до якого підходив Володимир Мономах. Тоді „Кияне . . . послаша Всеволожюю и митрополита Миколу до Володимира” просити, щоб не губив Руської землі. Всеволожа і митрополит прийшли до Володимира й благали його, і передали моління киян берегти землю Руську й охороняти її від половців. „Володимир розплакався і преклонився на прохання княгині, яку поважав, яко

мати, ради батька свого, бо любив дуже отця свого... тому й послушався її, яко матери и митрополита також поважаючи... І повернулася княгиня до Києва і оповідала про розмову з Володимиром Святополкові и княнам". Тут цікаво те, що в такий важливий момент кияни звертаються до вдови — княгині й вона з митрополитом йде до пасерба, Володимира Мономаха. З контекста видно, що не митрополит переконав його, а сама княгиня, яку шанував він як матір. Цікаво й те, що виконав доручення киян, княгиня розповіла їм про наслідки розмови. Це свідчить, що престиж княгині був дуже великий не лише в родині, але й в народі. Померла княгиня Анна в 1111 році; пережила вона страшну драму своєї доньки Праксиди Адельгейди, що була дружиною цесаря Генриха IV, і примушена була покинути його і поховати своє молоде життя й щастя в монастирі.

Видатне місце серед жінок княжої доби належить Іванні-Янці, доньці в. князя Всеволода і Анни. Вона народилася біля 1068 року, а 6 років була заручена з цесаревичем Візантійським, Константином Дука. Шлюб не відбувся, і Янка віддалася духовному життю. Року 1086 Янка прийняла чернецтво. Янка мала лише 21 рік, коли року 1089 поїхала до Царгороду в відповідальній справі: запросити до Києва митрополита; вона привезла з собою митрополита Івана III. Це свідчить про великий престиж в Києві молодой князівни. Для неї було засновано жіночий монастир — т. званий Янчин, в якому вона була ігуменею. Не самі молитви вабили її: при монастирі заснувала вона школу для дівчат, де навчали їх письма, співу, а також корисним ремеслам; кравецькому та іншим.¹⁹⁾

Серед українських князівень бувало багато випадків, коли йшли вони до монастирів, приймали черництво. Ріжні мотиви штовхали їх замінити вільне життя на монастирську неволю. Одні з них боялися примусових шлюбів, властивих середньовіччю, коли шлюбом доньки чи сестри

¹⁹⁾ Н. Чаєв. Просвещение. „Культура древней Руси". т. II, стор. 220. Митрополит Іларіон. Блєсуча зоря в українській духовій культурі. Преподобна Анна Всеволодовна. 1035—1113. Вінніпер, 1960.

закріпляли дипломатичні договори, мир, яким кінчали війну. Якщо ми подивимось в генеалогічну таблицю „рюриківень”, ми побачимо, що князівни київські одружувалися з князями суздальськими, новгородські з волинськими, галицькі — з чернігівськими і т. д. Не завжди знали наречені один одного до шлюбу і яскравий термін літопису „привели” наречену добре відбиває суть справи. Чимало з нещасливих у подружжі кінчали життя в монастирі. Ще гірше було, коли віддавали князівень кудись в далекі країни, в чужинецькі держави. Але чимало було випадків, коли йшли в черниці з щирого прагнення. Не мало було таких князівень, які в монастирях віддавалися духовим інтересам; так напр. княжна Полоцька Предслава, що прийняла в черництві імя Евфросинії, зібрала в монастирі цілу бібліотеку і сама переписувала книги. Вона зробила велику подорож до Єрусалиму і там померла в 1173 році. Церква визнала її святою. Евфросинія була черницею в монастирі, де ігуменею була її сестра Гордіслава, в черництві Евдокія.

Не можна забувати, що монастир княжої доби давав багато змісту духовому життю: в монастирях скупчувалися освічені люди; при монастирях були школи, де навчали не лише читати та писати, а також ремеслам і мистецтвам: співам, мистецьким гаптуванням, малярству, мініатюрам. Переписування книг було пов’язано з малярством: книги прикрашали заставками, мініатюрами, „красні” літери — перша літера нового абзацу прикрашалася, робили її ріжними фарбами. Таким чином вже для переписування книг потрібно було досконале мистецтво маляра. Другим видом мистецтва були ріжного роду гаптування шовками, золотом, сріблом, що потрібно було для прикрашення риз, воздухів, покривал для церкви.

Серед жінок були особи зо значною освітою; чернігівський князь Михайло, якого було вбито в Золотій Орді в 1246 році, дав виняткову освіту доньці Евфросинії. Вчителем її був боярин Феодор, дуже освічена людина. Літопис писав про Евфросинію, що вона „не в Афинах учися, але афинецькі премудрості изучи: філософію, риторію,

граматикію”.²⁰⁾ Княжна мала драматичну долю: наречений її, Федор князь Суздальський помер перед вінчанням, року 1233; Евфросинія вступила до монастиря й прийняла імя Феодули. Померла вона в 1250 році і Церква визнала її святою.

Часто закінчували в монастирях своє нещасливе життя і „пущені” — розлучені княгині, і вдови. Трагічно описує літопис, як княгині-удови, під час похорону чоловіка, постригалися в черниці.

Серед таких нещасливих дружин зупинимося на долі княгині Ольги Юріївни, яка виходить за межі звичайного шаблону. Вона була донькою Юрія Довгорукого, молодшого сина Володимира Мономаха. Мати її була половчанка, донька хана половецького Аепи. Юрій людина амбітна, підступна, жорстока, вів вперту боротьбу з Ізяславом II, своїм небожем, за київський великокнязівський престол. Обидва князі склали союзи з різними князями та сусідними володарями, не маючи досить сил для остаточної перемоги. Юрій Довгорукий зокрема потребував допомоги Володимирка Галицького, сильного і могутнього князя. Союз з ним скріпив шлюб сина Володимирка Ярослава Осмомисла та доньки Юрія, Ольги, це сталося в 1150 році. Не поталанило Ользі в Галичі; можливо, вона дістала в спадщину від батька його вдачу, що не притягувала до нього серця. До цього треба додати й різницю віку: була Ольга старша за чоловіка. Мали вони трьох доньок — одна з них Евфросинія була одружилася з Ігорем Новгород-Сіверським, героєм „Слова о полку Ігореве”; мали й сина Володимира. Шлюб був невдалий, і Ольга не один раз тікала з Галича, а року 1172 остаточно розлучена з Ярославом, прийняла черництво з іменем Евфросинії — доньки своєї. Року 1191 померла вона.

Проте образ доньки Ольги, Евфросинії залишився вікам овіяний ясним світом, як образ зразкової дружини. „Слово о полку Ігореве” дало поетичний образ цієї княгині — „Ярославни” що плаче на стіні міста, чекаючи на

²⁰⁾ П. Часв. Там же.

повернення чоловіка з походу на половців. Цей „плач Ярославни” одне з найкращих місць цього славетного твору. Образ Ярославни давав надхнення мистцям, поетам, в тому числі Шевченкові, малярам, він буде вічний і ясна постать дружини, що плаче за своїм „ладом” має право на одне з перших місць в епосі всіх народів.

До цього часу ми зупинилися лише на жінках княжого походження. Цілком ясно, не обмежувалися ними видатні жінки княжої доби, але літопис мало приділяючи уваги і князівнам, не згадує зовсім звичайних смертних, що належали до боярських, купецьких, смердих родин. Треба було б мати щось видатне, щоб літопис згадав і таких жінок. Перш за все — згадує він кілька випадків шлюбів князів з не князівнами. Так року 1112 Мстислав I Великий, після смерті дружини своєї Христини, королівни шведської, одружився з донькою новгородського посадника, Дмитра Завидича, ще коли був князем Новгородським. Донька від цього шлюбу була Евфросинія, королева угорська, яка багато допомагала Україні: про неї буде мова далі.

Року 1136 Святослав Чернігівський одружився з Катериною, донькою новгородського посадника Петрилі: від їх шлюбу походив Ігор князь Новгород-Сіверський, герой „Слова о полку Ігореве”.

Серед імен жінок не князівського походження притягає до себе увагу своєю винятково трагічною долею, овіяної таємничістю, Настасія з роду Чагрових. Доля її тісно сплітається з згаданою вище Ольгою, жінкою Ярослава Осмомисла. Коли в 1160-х роках Ольга покинула Галич, Ярослав ввів до княжого палацу Настасію і вимагав від бояр пошани до неї, як до княгині. Це викликало страшне обурення бояр. Вони вимагали від князя повернення Ольги і примирення з нею. Хто була ця Настасія не відомо; є дані, що вона походила з старого боярського, а може й князівського роду Чагрових.

У всякому разі, тяжко припустити, що керувалися бояри лише моральними постулятами, очевидно бу-

ли тут і інші чинники, і перш за все особа самої Настасії, її особиста поведінка, яка робила її небезпечною для бояр. Якщо взяти до уваги відношення її до одного з видатніших князів княжої доби — Ярослава Осмомисла — треба припустити, що тут мали ми до діла не зо звичайним романом, і це свідчить, що то була жінка небуденна. Ненависть бояр до неї не знала меж; набула вона такої гостроти, що група бояр оголосила її „чарівницею”, вирвали силою з палацу, не зважаючи на всі зусилля Ярослава врятувати її, і спалили на кострі року 1172. Така страшна доля Настасії пояснюється її властивими рисами, не дурно ж бояри вважали її „чарівницею”. значить — мала вона якісь чари. Ярослав Осмомисл, могутній князь, був одним з міцніших в Україні. Це ж про нього казав автор „Слова о полку Ігореве”, що він: „високо седиши на своєм златокованнім столі, подпер гори Угорські своїми желізними полки, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, меча бремени чрез облаки, суди рядя до Дуная. Грози твої по землі текуть, отворяєши Києву врата”. Так високо стояв престиж цього князя в Україні. І він скорився перед боярами і на вимогу бояр в останній раз прийняв Ольгу. Але удруге вимушений шлюб не був міцний, і року 1172 вона постриглася черницею.

Від обох жінок мав Ярослав по сину: від Ольги Володимира, від Настасії Олега. Поступився Ярослав перед вимогами бояр, але не вирвав сина Настасії з свого серця. Вмираючи поділив він державу між двома синами: Володимиром, сином Ольги та Олегом Настасіичем і взяв присягу бояр, що вони виконають його волю. Проте негайно після смерти Ярослава зламали слово бояри й вигнали Олега. Володимир не приніс слави Галицькому князівству; з ним припинився рід Ростиславичів, що понад 100 років княжив в Галичині.

Силуетки українських жінок, що стали ланками в тому ланцюгу, що тягнеться від Великої Княгині Ольги, за княжу добу замикає теж маєстатичний образ княгині Ганни Романової, дружини великого князя Романа і матері короля Галицького Данила і князя волинського Василька. Не

блідою тіню промайнула вона на пожовклих сторінках українського Волинського літопису, а заповнила своєю енергійною, самовідданою діяльністю понад 10 років найбільш трагічної доби історії України. Права її на увагу дослідника безперечні, не лише тому, що вона була дружиною і матір'ю двох найвидатніших князів XII—XIII віків, але й тому, що вона сама являла собою видатну особу.

Роман Мстиславич (1160—1205) об'єднав під своєю владою більшу частину України, поєднав Волинське князівство з Галицьким і оволодів Києвом. Він нагадав половцям часи грізної слави Володимира Мономаха, наніс поразку ятвягам; збереглася приповідка на Волині: „Романе, Романе, не добре живеші — Литвою ореші”. Збереглася й інша приповідка, яка ніби то належала Романові: „не подавши бджил, меду не їсти”. Всі ті приповідки малюють Романа, як чоловіка твердої, суворої вдачі. Роман походив з династії улюблених на Волині князів, Мстиславичів, яких завжди підтримувало волинське боярство. Підтримувало воно й Романа. Навпаки, коли Роман виявив прагнення оволодіти Галицьким князівством, він зустрів там рішучу опозицію з боку заможного боярства, яке звикло до сваволі. В Галицькому князівстві встановився порядок відмінний щодо інших князівств: на гірських схилах було багато боярських садиб, які нагадували замки західноєвропейських феодалів, бояри мали свої дружини, і були мало залежні від князя. Навіть такий могутній князь, як Ярослав Осмомисл примушений був рахуватися з вимогами бояр. Поява князя Романа, чоловіка твердої вдачі, викликала незадоволення бояр Галицьких, які робили йому опозицію. Навпаки, він мав підтримку з боку міщан. Я зупиняюся на цих фактах тому, що вони допоможуть уявити деякі обставини дальших подій і ролі княгині Ганни.

Роман був одружений з Предславою, донькою Рюрика, князя Овруцького, що став великим князем Київським. Ми нічого не знаємо про цю першу жінку Романа: ні року одруження, ні причин розлуки в 1196 році. Блідою тіню промайнула вона по сторінках літопису, і лише трагічна доля її виділяє з ряду інших княгинь: в боротьбі з тестем,

Рюриком, Роман в 1202 році примусив постригтися в ченці і тестя, і його жінку Ганну і доньку, свою „пущену” дружину Предславу. Тоді місце Предслави вже заняла Ганна.

Ми не знаємо, коли з'явилася Ганна на життєвому шляху суворого князя, не знаємо походження її. М. Баумгартен, один з ліпших знавців генеалогії князів вважає, що вона родичка Візантійського цісаря Ангела;²¹⁾ літопис, який використав В. Татищев, писав, що вона була сестрою угорського короля Андрія. Волинський літопис, в частині записаний боярином Вячеславом Товстим, що стояв близько до Романа, називає її „ятров'ю” — братовою короля Андрія та Лешка-Краківського. С. Томашівський²²⁾ та І. Холмський вважали, що походження її „невідомо”.²³⁾ В. Пашуто вважає, що вона походила з кола волинських бояр,²⁴⁾ (і ця думка на наш погляд найбільш переконлива).²⁵⁾

Волинський літопис часто називав Ганну просто: „Романовая” — так близько зв'язував він обох, наче відблиск Романа лежав на Ганні. Літопис не згадує дати шлюбу Романа та Ганни, але в 1202 р., коли кукіль вкрив голову Предслави, старший син Ганни Данило вже дихав повітрям Галича.

Року 1205 під Завихостом, під час походу проти Краківського князя Лешка, забито було Романа. Його синам Данилові та Василькові було 3 та 1 рік. З цього трагічного моменту почалася активна діяльність „Романової Ганни”, що перебувала з дітьми в Галичі.

Ганна негайно поспішила до Саноку, де зустрілася з Андреем II Угорським: він визнав її, як опікунку дітей, „приняв Данила, як милого сина свого” і дав княгині угорський гарнізон. Це було своєчасно, бо Рюрик, довідав-

21) N. de Baumgarten. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècle Roma 1927, стор. 15.

22) Історія України, видання УВУ. Мюнхен 1948, стор. 83.

23) Історія України, Мюнхен, 1949, стор. 74.

24) Очерки по истории Галицко-Волинской земли, Акад. Наук СССР, 1950, стор. 194.

25) Н. Полонська-Василенко. Княгиня Романова Ганна. Визвольний Шлях, Лондон 1955, т. III, стор. 57.

Її ж. Мати короля Данила. „Наше життя”, 1954, ч. 4, стор. 34.

Одна з дочок Ярослава Мудрого. Деталь фрескової композиції XI ст.
„Сім'я Ярослава Мудрого” в Соборі св. Софії в Києві

шись про смерть Романа, зняв чернечий сан, і з половцями рушив на Галич, але був відбитий. Тим часом до Галича стали повертатися бояри, ворожі Романові, що повтікали від нього. Серед них був впливовий боярин Володислав Кормильчич. З його ініціативи до Галича закликали синів славетної Ярославни, Ігоревичів, унуків Ярослава Осмомисла. Їх споріднення з Ярославом Осмомислом боярська партія висунула як доказ їх прав на галицьку спадщину. Прибули князі Володимир до Галича, і Роман до Тереховля.

Становище Ганни з дітьми стало критичним і вона втекла з дітьми до Володимира Волинського. Але Володимир Ігоревич вирядив до Володимира посла — якогось попа, який загрожував володимирцям, що місто буде зруйновано, якщо вони не приймуть третього Ігоревича, Святослава і не видадуть дітей. Ганна, довідавшись про це, порадившись з боярами, Мирославом та „дядькою”, вночі втекла з дітьми через пролом в міському мурі. Данила виніс „дядько”, а Василька — Юрій піп з кормилицею. Очевидно, і втеча, і подорож до Кракова були можливі лише при сиріятливому ставленні з боку волинських бояр.

Подорож Ганни з дітьми була страшним ризиком: літопис пише, що не знала вона, куди бігти? Вибір Лешка не здавався цілком природнім, бо Роман загинув під час війни з ним. Але „Бог же бившу поспішнику”: Лешко не пам’ятав зла, і прийняв з великою честью Ганну з дітьми. Звичайно, не християнськими почуттями керувався Лешко: перебування у нього княгині з дітьми відкривало можливість опіки над ними і Волиню.

В наступному році сталася якась угода між Андреем II і Лешком: Данила, якому було лише 4 роки, відправлено до Угорщини, а Ганна з Васильком залишилася у Кракові. Очевидно, відправляючи Данила, хотіла Ганна поставити Андрія перед наявністю живого спадкоємця Романа. В цьому факті виявляється сильна, тверда вдача Ганни-матері, яка відірвала від себе дитину в надії зберегти для неї державу. Протягом 6 років вона не бачила сина.

За той час князі почали розривати Волинь: князі, що були підвладні Романові захопили: Інгвар — Луцьк, До-

рогобуж, Шумськ; Олександр Всеволодович — Белз, Мстислав Німий — Пересопницю, Володимир Святополчич — Турів, Ростислав Святополчич — Пинськ. Підносять голову бояри і захоплюють деякі міста. Лешко з Конрадом пішли на Волинь і зруйнували Володимир. Здавалося — спадщина Романа безнадійно розпорошується між князями і боярами і чужинці накладають руку на неї.

В час найбільшого занепаду ідеї державности на Волині прокинулося почуття відданости до своїх князів — Романовичів. Року 1209 мешканці міста Берестя звернулися до Лешка з проханням відпустити до них „Романовую і дітей”. Лешко погодився, і дав їм Берестя, щоб вони володіли їм” — пише літопис. Зустріли їх мешканці Берестя з великою радістю, „наче побачили живим великого Романа” — пише літопис. З цього моменту почалося об’єднання Волині під проводом княгині Ганни і номінальною владою її синів.

На Волині під польською окупацією життя налагоджувалося зле, князі вели між собою боротьбу, Ганна вирядила боярина Мирослава до Кракова з проханням: „князь Олександр володіє всією нашою землею і отчиною, а син мій (Василько) має лише Берестя”. Лешко дав Василькові Белз. Так володіння Василька та Ганни значно збільшилися, але між Берестям і Белзом лежали володіння князя Олександра — Володимир та інші місця. Очевидно Ганна з сином жили в Белзі, а Берестем правили віддані їм бояри.

За той час в Галичині змінювалися правителі: в 1210 році угри захопили владу і почали тіснити населення. Це викликало агітацію проти них. Бояри знов закликали братів Ігоревичів, але ті розпочали мститися на боярах: знищили біля 500 вищих бояр, які прикликали їх; решта втікла до Угорщини. І тоді, щоб покласти край терору Ігоревичів, бояри звернулися до Андрія з проханням: дати їм Данила, як спадкоємця Романа. З угорським військом Данило, під захистом Володислава Кормильчича, вирушив до Галича. Після впертої боротьби, нарешті в 1211 році Данило посів галицький престол. Ганна поспішила до Га-

лича з боярами і Васильком. Але Данило, який не бачив матері 6 років, не пізнав її...

Незабаром між Ганною і галицькими боярами почалися конфлікти: бояри не хотіли випустати влади з рук, а Ганна хотіла правити сама. Вона мала рацію: бояри викупили в угрів князів Ігоревичів і помстилися — повісили їх. Вони ясно показували, що хочуть міцно тримати владу в руках. Ганна знов звернулася по допомогу короля Андрія: але правити Ганна не могла — надто міцна була сила бояр: в 1212 році Ганна знов розлучилася з дітьми: на цей раз з Данилом втекла вона до Угорщини, а Василька відправила з боярами володимирськими до Белзу: з Володиславом Товстим та Мирославом. Тим часом в Галичі стався єдиний в історії княжої доби факт: Володислав Кормильчич вокняжився сам. Галич на довгий час був втрачений для Романовичів. Урахував цю поразку Лешко Краківський, передав Белз, що ним вже кілька років володіли Ганна з Васильком — князеві Олександрові. І тут сталася подія, яка виявила ставлення до Романовичів волинських бояр: бояри Белза залишилися вірними Василькові і всі вийшли з Белзу, супроводячи його до міста Кам'янець (Волинського); туди ж приїхала Ганна з Данилом. Незабаром Ганна добилася у Лешка передачі дітям її міст Тихомля та Перемишля: так, втративши Галичину, вона намагалася закріпити за синами Волинь; літопис так передає їх прагнення: „княжили Данило й Василько з матерю своєю в цих містах і дивилися на Володимир, думаючи: так чи інакше, Володимир буде наш”. Нагодою стало, коли Андрій угорський з Лешком Краківським вирішили оволодіти Галичиною, одружили своїх дітей, Коломана та Соломею, і посадили Коломана на галицький престол. Тоді Ганна добилася передачі їй Володимира, як компенсацію за Галичину; тепер більша частина Волині і столиця її належали Данилові і Василькові. Був момент, коли галицькі бояри звернулися до Данила з закликом, це було після суперечок між Андрієм і Лешком, коли до Галича наближався Мстислав Новгородський, але Данило відмовився брати участь в боротьбі. Проте в 1219 р. він одру-

жився з донькою Мстислава, Ганною, з надією стати його спадкоємцем.

Княгиня Ганна Романова зробила все, що могла. Ціною страшних зусиль, ціною власних амбіцій, жертв, вічного страху за життя своїх синів зберегла вона для них основну частину держави Романа. Ця віковична база князів Мстиславичів залишилася вірною синам Романа, і в цьому заслуга Ганни. Якби була вона звичайна жінка, вдова по чоловіку, мати дітей, не метушилася б вона по Волині, Галичині, Польщі, Угорщині 10 років, вистраждуючи для синів батьківські престולי, а спокійно жила б як дрібна удільна княгиня, чи з ласки Лешка в Кракові, або — Андрея в Угорщині. Що керувало нею, молодю самітною жінкою, коли вона йшла на всі небезпеки, коли позбавляла себе на 6 років радості бачити сина-первака? Відповідь одна — та ж героїчна відданість ідеї Державности, яка керувала її чоловіком і яку передала вона своїм синам.

Літопис оповідає, що після одруження Данила, Ганна прийняла черництво, ніби то закінчила цим свою життєву путь. Але чернечий вуаль не відслонив її від життя. В 1253 р. літопис згадує її: коли Данило вагався — чи погоджуватися на коронування, чи вести православну церкву до об'єднання з католицькою — після 34 років мовчанки ніби то виступила з монастирської тиші Романова Ганна і „убеди Данила мати його”. Можна припускати, що не мовчала вона ці 34 роки, а як і тепер, в тяжкі хвилини життя давала синам мудрі поради.

Не все передав нам літопис, але передав він головне: зберіг він настрої, загальний образ княгині. В ньому вражає дипломатичний хист, вона веде переговори з Лешком, Андреем, литовцями, боярами, під час кривавої боротьби вміло здобуває місто за містом для синів. Вона вміла створити гурток відданих бояр, які не покинули її та синів Романа, вони ділять з нею небезпеки і всіма засобами допомагають їй. Вона героїчно йде на жертви, і вірить в успіх державницької ідеї: вона віддає Данила, 4-річного хлопчика в чужі руки, вона залишає його в Галичі, коли він плаче й благає не кидати серед „невірних бояр” — і спішить по

допомогу до Андрія. Втративши все — вона не падає на дусі, і дивиться з вірою на Володимир, певна, що він буде їй! В протилежність іншим літописним образам жінок, перед нами встає живий, героїчний образ княгині Ганни, яку вмiли цінити сучасники — і забули нащадки.

Ці два маєстатичні образи героїчних жінок — Ольги і Ганни, яких поділяли понад 265 років, наче починають і завершують княжу добу України, жили вони в різні епохи, в різних умовах, але як багато спільного мають вони!

СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

З окремих розпорошених джерел можна уявити собі становище жінки за княжу добу. Треба сказати, що деякі джерела навіть давніших часів малюють нам українську жінку в ореолі чеснот. Так в VI столітті Маврикій, один з найдавніших письменників, що писав про східніх слов'ян, констатував: „їхні жінки чесні над людську можливість, так що більшість з них не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задушують себе”.

Староруське право визнавало жінку рівноцінною чоловікові; в час розпаду родового устрою жінка стає на друге місце за своїм чоловіком, і після смерти його вона робиться головою родини. З історії Ігоря і ще більше Ольги, бачимо, що жінки дійсно користалися в часі, коли тільки зароджувалася держава, значними правами. Жінки через своїх представників брали участь у підписанні договору Ігоря. Ольга протягом 20 років правила Державою. За життя Ігоря вона володіла Вишгородом, як окремою землеволодінням, чи як уділом.

Дальша історія XI—XIII століть показує нам ряд прикладів, коли жінка-княгиня виступає як рівноправна подруга свого чоловіка; чарівному образу Евфросинії Ярославни, що „плакала на міській стіні” по своєму ладі, князю Ігорю, „Слово о полку Ігореві” протиставляє образ брата Ігоря, князя „буй тура” Всеволода, що пішов в похід з Ігорем, і забув про княжу честь, багатство, батьківський золотий престол в Чернігові, за своєї „милої хоть,

краснія Глібовни звичаї і обичаї” — тут любов та ласку дружини поставлено, як найвище благо життя, від якого відмовився Всеволод, задля патріотичного подвигу-боротьби з половцями.

Не лише вірними дружинами „ладами” малює літопис княгинь: вони виступали як дорадниці чоловіків; так напр. під час боротьби з Ростиславичами Смоленськими Святослав Всеволодович, великий князь Київський „обдумав цю справу в секреті від бояр, з княгинею лише й улюбленцем своїм Кочкарем”.¹⁾ Володимир Василькович Волинський, під час своєї хвороби, вислав жінку для переговорів з Конрадом Мазовецьким: „піді, поговори з ним і відправ — нехай собі іде”.²⁾ Було чимало випадків, коли княгині виступали самостійно в важливих справах: вище згадано вдову Всеволода, великого князя Київського, яка року 1097 полагоджувала справу з Володимиром Мономахом і врятувала Київ від війни. Княгиня, жінка Святослава Ольговича Рильського, заприсягла бояр затаїти смерть свого чоловіка в 1186 р., щоб не захопив престолу ворожий претендент на престол, Святополк Всеволодович — поки приїхав її син.³⁾ В іншому, новому освітленні вимальовується трагічний епізод боротьби між Ольгою, дружиною Ярослава Осмомисла та Настасією Чагровою. То не була лише романтична подія, не було захоплення Ярослава лише красою Настасії, обидві жінки були зв’язані з певними політичними групами бояр; в оточенні бояр, що підтримували її. Ольга року 1170 покинула Галич і подалася до Польщі; лише після того, як Настасію було спалено, вона повернулася з боярами до Галича.⁴⁾

Не самі княгині палко ангажувалися в політичні справи: в 1232 році, під час боротьби між Данилом та Угорщиною за Галичину замок Ярослав піддався уграм; літописець відкриває причину цього: теща воеводи Ярослава,

1) М. С. Грушевський. Історія України-Руси. III, Нью-Йорк, 1955, ст. 229.

2) Там же, т. III, ст. 381.

3) М. Грушевський. Історія України-Руси, т. III, ст. 382; В. Пашуто. Очерки по истории Галицько-Вольської Руси, Академія Наук СРСР, 1950, ст. 143.

4) М. Грушевський, там же, ст. 381.

Давида Вишатича, вдова Нізділа, належала до угорської партії і переконала зятя, що він не в стані робити опір угорським військам і він послухав її.⁵⁾ Цей випадок яскраво свідчить, який вплив могли мати жінки в політиці.

Дуже важливе значення мало те, що жінки-княгині діставали навіть за життя своїх чоловіків окремі володіння-уділи: так року 1187 князь Білогородський (згодом вел. князь Київський) Рюрик під час одруження сина свого Ростислава з Верхуславою Всеволодівною, дав їй місто Брагин. Це надання нагадує нам аналогічний факт надання Ігорем своїй дружині Ользі міста Вишгорода, хоч дві події поділяє віддаль більш 200 років. До цього можна додати надання князем Волинським Володимиром Васильковичем заповітом дружині його „город Кобринь” с людьми, и с данею: „како при мені даяли, тако и по мне ать дають княгині моєй” — року 1288.⁶⁾ Можливо, були й інші аналогічні факти. На це вказує байдужість тону літопису, який нотує ці надання не підкреслюючи винятковості їх. Володіння цими наділами вимагало від жінок хисту, досвіду, вміння управляти великими округами.

Як зазначає літопис, шлюби в Україні-Русі дуже часто відбувалися тоді, коли наречені не вийшли з дитячого віку. Звичайно, це частіше бувало в князівських родинах, де шлюби викликалися дипломатичними причинами; напр., князівна Верхуслава, яку згадувалося, мала лише 8 років, коли її відправили батьки з Суздаля: і „плакася по ней отець и мати, занеже бѣ мила има и млада, суци осми лѣт”, писав літопис. Але і серед боярства бували шлюби неповнолітніх. Не зважаючи на це в церковній уставі Ярослава вважалося за злочин, якщо батьки силоміць видають доньку, або оженять сина проти їх волі, або навпаки — не видадуть по їх волі, й дитина з розпуки „что створить над собою”. Важливе те, що в свідомості з’явилася вже думка про право дітей порядкувати самим своєю долею. Проте, це ще залишалося в теорії, а на практиці вибором чоло-

⁵⁾ М. Грушевський, там же, т. III, ст. 382; В. Пашуто, там же, ст. 143.

⁶⁾ М. Грушевський, там же, т. III, стор. 383.

віка та жінки переважно керували батьки. Цікаво, що в заповіті Володимир Василькович Волинський, року 1288 наказував своєму наступникові Мстиславу, щоб він не кривдив його жінки і доньки (яку він всиновив): „не отдать ее неволею ни за когоже, но где будетъ княгинѣ моей любо, тутотъ ю дати” — не самій дівчині, а матері.⁷⁾

В момент одруження дівчина виходила з-під опіки батька. Як загальне правило, батьки повинні були виділити їй „посаг” — придане, яке до її смерти залишалося в її повному володінні і не сполучалося з майном її чоловіка. Навпаки, чоловік повинен був дати їй щось з свого майна, те, що пізніш називалося „віно”, і ця частина — „юже муж вдасть” — приєднувалася до посагу і теж до самої смерти залишалася в повному володінні жінки. Цілком природно, що матеріальна незалежність відповідала незалежності моральній. Жінка за давноруським правом не підлягала опіці чоловіка, а зберігала право розпорядження майном. Перед законом жінка була рівноправна з чоловіком, за убивство жінки злочинець ніс таку ж відповідальність, як і за вбивство чоловіка: „якщо вона була винна”, не певне формулювання, яке можна трактувати і як подружню зраду чоловікові, і як будь яку „сваду” — сварку — платилося половину покути.⁸⁾ Таким чином чоловік за часи „Руської Правди” вже не мав права над життям і смертю жінки: в цьому треба бачити вплив церкви. В „Руській Правді” є лише одна стаття, яка каже про спільну відповідальність цілої родини — і чоловіка і жінки, це стаття про кару за убивство: громада видавала винного „на поток і розграбление” самого убивцю з жінкою і дітьми: себто все майно родини конфіскувалося за провину батька.⁹⁾

Життя жінки в Україні княжої доби не нагадувало ні „теремного життя” жінок Московщини, ні становища жінок в багатьох країнах Західньої Європи доби феодаліза-

⁷⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, т. III, стор. 385.

⁸⁾ „Правда Русская”, т. II; Коментарі Склали: Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин, Н. Ф. Лавров, Б. Д. Романов, под ред. академ. Б. В. Грекова. Академія Наук СРСР, 1949, стор. 602; однакова плата господарю за убитих раба і рабину. Там же, стор. 606, стор. 319.

⁹⁾ Там же. „Правда Русская”, т. II, стор. 291.

му. Жінка в родинному житті була подругою чоловіка, рівноправною йому, а не підвладною слугою. Вона поділяла з чоловіком справи, була дорадницею в різних справах, але вона поділяла з ним і розваги. В „правилах митрополита Івана” згадуються учти, які бояри влаштовували в монастирях, або за межами монастирів, але за участю духовенства: там брали участь і чоловіки і жінки.¹⁰⁾ Церковна устава Ярослава вважає за привід розводу для чоловіка, „якщо його жінка без його згоди буде ходити з чужими їсти-пити, або ночувати не дома, або ходити по игрищам” днем і вночі і не послухається, якщо чоловік буде повздержувати її. Якщо устава робить наголос на тому, що жінка ходить по игрищах без дозволу чоловіка і це вміняється їй у вину, то природно — з дозволу може вона ходити сама і на учти, і не ночувати дома і ніхто не має права закидати їй того.

Всі справи, які торкалися родини і взаємовідношень між чоловіком і жінкою належали до церковного суду: а) суперечки з приводу майна; б) коли син або донька б'є батьків; в) коли чоловік краде щось у жінки або жінка у чоловіка; г) коли батьки силою одружать дітей; д) коли жінка б'є чоловіка; е) коли свекор б'є без вини невістку, або девер ятрівку. Так церква, взявши на себе контроль над родинними відносинами намагалася внести в них пом'ягшення.

Церква всла боротьбу, не дуже успішну, з розлуками і повторними шлюбами, але приклад князівських родин, де розлуки були досить частим явищем, перешкоджали боротьбі з розлуками в боярській верстві.

Другим явищем, з яким боролася церква, це було досить вільне ставлення до нешлюбних зв'язків: навіть у князівських родинах ми бачимо чимало фактів, коли нешлюбні сини діставали уділи — князівства, нарівні з шлюбними (напр. Володимир Святославович; Мстислав син Святополка; Олег — син Ярослава Осмомисла; Святослав, син Мстислава II, тощо).

¹⁰⁾ М. Грушевський, *op. cit.* III, стор. 377.

В цьому відношенні цікаві такі статті: в одній редакції „Руської Правди” є стаття про те, що раба, яку згвалтував її господар, дістає волю. В інших редакціях її немає. Проте є така: коли господар вмирає, раба, яка мала від нього дітей, дістає свободу, разом з дітьми, але не дістає долі в спадщині.¹¹⁾ Взагалі питання про нешлюбних дітей, як і невінчаних дружин було складне: довгий час церковний шлюб вважався потрібним і необхідним лише серед бояр, а селянство обходилося без нього.¹²⁾

Закони „Руської Правди” дають досить повну уяву про матеріальний стан жінки. Не зважаючи на те, що чоловік був, так би мовити, управителем всього майна родини, в родині зберігалася розділення майна: жінка зберігала своє; в разі її смерті все, що вона мала, переходило її дітям, а якщо чоловік одружився удруге, він не мав права передати з майна покійної жінки нічого другій жінці, або її дітям. Право вільно користатися своїм майном жінки виявляли в багатих офірах церквам: вони самі фундували монастирі, церкви. Нотуючи постриження княгині до монастиря, або поховання княгині літопис додає: „юже сама збудувала”.

Природно, що жінка-вдова користалася ще більшою незалежністю, ніж користалася жінка при чоловіку: за українським законом, вдова не діставала опікуна, як то було не лише в середньовічних законах, а і в нові часи.

Після смерті чоловіка вдова одержувала недоторканими „посаг”, що його дістала від своїх батьків і ту частину, що дарував їй чоловік — „віно”. В цих частинах майна вона була повна, безконтрольна господиня і могла робити з них, що хотіла. Крім того діставала вона свою частину в майні чоловіка, яке йшло в спадщину дітям: ця частина йшла вдові доживотно. Вона мала право дістати цю частину й вийти з дому чоловіка, з його родини. Тоді вся спадщина батька поділялася між синами: одружені раніш доньки не мали права на спадщину, бо одержали посаг, але не одружених брати повинні були видати заміж і виділити

¹¹⁾ „Правда Русская”, т. II, стор. 656.

¹²⁾ М. Грушевський, *ор. cit.* III, стор. 386.

їм посаг. Якщо вмирав смерд, селянин, і не залишав синів і неодружених дочок, спадщина йшла князеві; якщо вмирав боярин не залишивши синів, то вона поділялася між доньок. Вдова-мати, що бажає одружитися удруге, а виявиться, що вона під час управління майном дітей наробила їм збитків, шкоди, повинна була сплатити за це дітям. З цього видно, що вдова-мати була природною опікункою дітей.¹³⁾

Від вдови залежало, що робити після смерти чоловіка: залишитися в дворі чоловіка, чи вийти з нього, взявши свою вдов'ю частину. Якщо вдова залишалася в родині, в дворі чоловіка, разом з дітьми, вона перебирала на себе всі права покійного чоловіка відносно родини: тепер вона робилася представницею роду. Діти повинні були поважати й коритися їй. Від її волі залежало дозволити синам відділитися. У всіх конфліктах з дітьми, попереджала „Руська Правда”, якщо мати буде бажати залишитись у дворі, а діти не побажають — „детем не дати воли”. Навіть якщо вона одружиться, то все ж не втрачає права залишитися в родині; чоловік її, вітчим дітей, може стати опікуном їх.¹⁴⁾ Так жінка-мати є представником родового авторитету; вона зберігає родину від розпаду, вона продовжує те господарство, яке вів її чоловік. Матеріальні права жінки не обмежені і вона в матеріальному відношенні вільніша за чоловіка. Він був, так би мовити, представником роду, зв'язаний правами синів на спадщину, яку мав передати їм. Тому незалежно від того, передає він спадщину за тестаментом, чи без нього, воля його була обмежена обов'язком передати все всім дітям-синам, за виділом частини донькам, ще не одруженим. Мати була повна господиня в своєму посазі та віні. „Руська Правда” точно формулює цю необмеженість прав матері: „діти не мають права в частині матері; кому вона дасть її, той візьме, може дати всім дітям, а вони поділять спадщину, може дати, якщо сини не були добрі до неї, донькам, знов одній, чи

¹³⁾ „Правда Русская”, т. II, стор. 610, 626.

¹⁴⁾ „Правда Русская”, т. II, стор. 671.

всім; якщо вона помре без заповіту — все піде тому, чи тій, у кого вона жила і померла, бо „той годував мати”.¹⁵

Порівнюючи з обов'язковою спадщиною батька, не можна не помітити наскільки незалежна була в розпорядженні своїм майном жінка. Ця незалежність ще більш сприяла авторитетності її в родині, бо вона тримала в покорі дітей і тим, що мала право позбавити їх своєї спадщини, визнавши недостатність уваги до себе.

Рівнобіжно з тим, як чоловік не мав права втручатися в маєткові справи першої жінки і все її майно йшло тільки її дітям, так само майно першого чоловіка йшло в спадщину тільки його дітям. Лише мати не була нічим обмежена: вона могла передати свою спадщину кому хотіла — дітям першого, чи другого чоловіка. Це ще більш підкреслює авторитетне і незалежне становище матері-вдови в родині.¹⁶)

Жінка в часи постійної боротьби внутрішньої і зовнішньої, то з половцями, то з своїми ж родичами-князями, коли „меч робився корективом права”, як висловився Ст. Томашівський, вносила в родинне життя інший коректив — християнської моралі й любови. Не дурно наш літопис, наш епос, билини, пісні зберегли зворушливі образи жінок люблячих дружин, матерів, ретельних господинь і не зберегли жорстоких, підступних жінок, якими так багаті інші епоси, напр., німецький. Вже було сказано вище, що жінки були фундаторками монастирів, церков; вони робили коштовні вклади: ікони, гаптовані перлами ризи, воздухи тощо. Але вони робили більше: вони віддавали церкві своє життя, серце й старі й молоді приймали чернечий постриг. За тих часів такі вчинки дійсно були подвигами, що свідчили про висоту душевну й глибоку побожність. Можна навести багато імен жінок, що прийняли черництво. Але я навела вже такі приклади. В кінці XII стол. Вел. князь Київський Рюрик вів жорстоку боротьбу з зятем, Романом Волинським. Боротьба велася вперто, жор-

¹⁵) Там же, стор. 677.

¹⁶) „Правда Русская”, стор. 645, стор. 681, 686.

стоко. Рюрик, позбавлений престола Романом, закликав половців на допомогу і взяв Київ: розграбили св. Софію, Десятинну церкву, „черньци и черници старья иссекоша, и попы старые, и слепые, и хромые”; всіх, хто не був забитий, половці увели в полон... Роман знова оволодів Києвом і силою примусив Рюрика, його дружину Ганну й доньку, що була раніш його дружиною постригтися в ченці. І от-через 3 роки вмирає Роман. Рюрик скидає клобук і знов сідає на престол. Він пропонує й жінці покинути монастир і знов стати великою княгинею. Ця спокуса не зламала княгиню: хоч і під примусом дала вона клятву Богові, але не зрадила її і замість великокняжого вінця оділа схиму.¹⁷⁾

Я зупинюся ще на прикладі невістки цієї княгині — Верхуславі, тої, що 8 річною дівчинкою була видана за сина Рюрика. Про її відданість церковним справам свідчить такий факт: Симон, чернець Києво-Печерського монастиря писав так Полікарпові, ченцеві Києво-Печерського монастиря: „Пише до мене Ростиславова княгиня Верхуслава, що хоче поставити тебе єпископом або в Новгород на місце Антонія, або в Смоленськ, — хоч би, каже, прийшлося мені й тисячу (гривен) срібла на все видати задля тебе й Полікарпа!”¹⁸⁾ Тут видно з одного боку вільне розпорядження великими сумами, а з другого — і це головне — обізнаність в справах церковної адміністрації і захопленість церковними справами княгині. Вже згадувалося раніш подорож князівни Янки до Царгороду — по митрополита, але ж вона була черниця.¹⁹⁾

Цілком зрозуміло, щоб так діяти, щоб так користатися своїми правами і коштами треба було мати неабиякий культурний розвиток, свідомість і освіту. Якщо ми пригадаємо характеристику московських цариць XVII століття — послам їх, каже обізнаний сучасник, дяк Котошихин, не показували, бо вони розумом природнім простоваті, якби чогось зайвого не сказали, якби з такого дипло-

¹⁷⁾ Лаврент. Літоп., 1879 р., стор. 397—398.

¹⁸⁾ М. Грушевський, *ор. сіт.*, т. III, стор. 380.

¹⁹⁾ Митрополит Іларіон. Блискача зоря в українській духовій культурі.

матичного побачення не вийшло конфузу для Московської держави. Не боялися того сучасники українських жінок, коли давали їм широкі права, коли давали їм можливість вести переговори з чужинцями, як Олена, дружина Володимира Васильковича, як робила Ганна Романова, чи Ганна Всеволожая, репрезентантка Києва до Володимира Мономаха.

Ясно, жінки ці повинні були мати освіту, і не елементарну. Вони добре володіли мовами, не лише добре читали, але й писали. Ганна Ярославна розписувалася на актах Франції як слов'янською так і латинською мовами. Королева Евфросинія внесла слов'янську культуру в Угорщину. Княгиня Верхуслава писала цілі листи в церковних справах. Діставати таку освіту могли жінки в родинах, вдома. Якщо Всеволод володів 5 мовами, могла володіти ними і сестра його Ганна, королева французька. Евфросинія Чернігівська вчилася дома, її навчав боярин Федор і від нього вона „навчилася премудрости атенської”. Є цікава вказівка, що вона добре лікувала людей: можливо, що в коло тої „філософії”, яку досконало вивчила вона, за середньовічним звичаєм входила й медицина. Є цікава вказівка, яка чекає на остаточне дослідження: відомий дослідник Лопарев знайшов у Флоренції, в архіві Лоренцо Медічі рарітет: трактат по гігієні жінки, в якому подано поради до різних моментів життя жінки: її пологів, породілля, гігієна виховання дитини, поради відносно кормилки тощо. Твір унікальний в історії медицини XII століття. Він приписується дружині цесаря Івана Комнена, з походження руській князівні Евпраксії Мстиславівні, що народилася року 1108 і під час шлюбу з цесарем р. 1122 дістала ім'я Зої.²⁰⁾

Другим більш загальним джерелом жіночої освіти служили монастирі. Ми добре знаємо ролю чоловічих монастирів в Україні XI—XIII стол. як осередків не лише по-

²⁰⁾ Хр. Лопарев. Брак Мстиславовны. „Візантійський Временник”, Петерб., т. IV, 1902.
В. Плющ. Перша в світі українська жінка-медик. Наукові Записки Укр. Техн. Господ. Інституту, т. IV, Мюнхен 1963.

чаткової освіти, а навіть і правдивої науки. Літописи, повчання, тощо служать доказом високого наукового рівня тих, хто сховався від спокус світу за монастирським муром. Ми менше знаємо про жіночі монастирі, але маємо всі підстави припускати, що роля їх в історії жіночої освіти повинна бути значна, хоч і в меншому масштабі, ніж роля чоловічих монастирів. Вони потребували теж освічених черниць для читання в церкві, для співів, для розбирання „гласів”, нот-„крюків”; потрібні були добре письменні черниці для переписування священних книг, для прикрашування їх мініатюрами і т. д.

До жіночих монастирів вступало більше жінок з української еліти ніж до чоловічих. Літописи рідко-рідко подають імена князів, які фактично вступили до монастиря; підкреслюю „фактично”, бо номінально багато приймали постриг і навіть схиму перед смертю. Навпаки сторінки літописів рясніють вказівками на княгинь і князівень, які вступили до монастирів. Туди приносили вони ту освіту, що набули в „світі”, при княжих дворах своїх батьків; рівночасно вступали боярині, доньки бояр. Таким чином, свентуально культурний і освітний рівень жіночих монастирів мусів бути дуже високий. Конкретно ми маємо кілька вказівок на організацію шкіл при монастирях: князівна Янка, ігуменя Андреевського „Янчина” монастиря заснувала школу для дівчат, де навчали грамоті та потрібним ремеслам — гаптування, шитву тощо. Князівна Евфросинія Полоцька заснувала школу в монастирі, де ігуменею була її сестра, Гордіслава-Євдокія і де сама вона переписувала книги. Князівна Евфросинія Чернігівська (св. Феодула) заснувала теж школу; безперечно, жінка з видатною освітою не могла вона залишитися непомітною в монастирі.

Такою вимальовується жінка княжої доби України-Руси. Треба відзначити, що не зважаючи на небагатство джерел, серед них ми не зустрічаємо протиріччя, навпаки: літопис, „Руська Правда”, повчання, епос, чужоземні джерела однозгідні: вони не заперечують, а доповнюють одне другим і в цілому малюють закінчений образ жінки: лю-

блячої дружини та матері, розсудливої господині, рівноправної з чоловіком, доброї дорадниці чоловіка, дуже часто — освіченої, побожної, відданої церкві.

УКРАЇНКИ НА ЗАХІДНЬО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРЕСТОЛАХ

Ми досить докладно змалювали становище жінки в Україні за княжих часів. Тому набуває неабиякого інтересу питання про ролю українок, що завдяки шлюбом опинилися на престолах Західньої Європи.

З X століття зав'язуються більш або менш тісні, але постійні зв'язки України-Руси з Західньою Європою. Ці зв'язки мають ріжний характер дипломатичного обміну посольствами, торговельні, військових союзів, коаліцій. Всі такі події за середньо-вічними звичаями закріплялися шлюбами як самих володарів, так і їхніх синів та доньок. Бували випадки шлюбів, які не були викликані попередніми війнами, договорами або союзами, а просто природно випливали внаслідок зацікавлености особою нареченої та її батьків. До таких шлюбів можна віднести шлюб Генриха I, короля Франції з Ганною, донькою Ярослава Мудрого.

Кожен шлюб, щоб не викликало його, був видатною подією в житті обох країн: він відбувався в умовах далеких від сучасного розуміння шлюбу: здебільшого наречена приїздила з своїм почетом, що складався з жінок та чоловіків, серед нього був здебільшого пресвітер нареченої. Вона приносила з собою атмосферу рідного краю, смаки, звичаї, моду, мову, посаг-найкращі вироби рідної землі: так приносила вона ті непомітні впливи, які входили в культуру нової батьківщини.

Є відомості про шлюби доньок Володимира Святого: Преміслава була одружена з Ладиславом I Лисим, королем Угорщини,¹⁾ друга — Предслава з Болеславом III Рудим,

¹⁾ N. de Baumgarten. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X—XIII ss*, Roma, 1929 p., 7.

королем чеським;²⁾ третя, ім'я якої невідомо — з Бернгардом, маркграфом Нордмарки;³⁾ молодша донька, можливо від останньої жінки, Марія Доброніга була видана братом, Ярославом в 1038 році за Казимира-Обновителя Польщі, якому Ярослав допоміг об'єднати її.⁴⁾ Ближче про долю цих князівень — перших на престолах Західньої Європи ми нічого не знаємо.

Бурхливі події перших років князювання Ярослава кілька разів ставили перед ним питання про союз з цісарем Німецьким, Генрихом II; під час боротьби за Київський престол з Святополком (Окаянним) Ярослав склав союз з Генрихом II, але він не був міцний. Року 1030 Ярослав взяв участь в об'єднанні Польщі — знов в союзі з Генрихом II та Генрихом III; року 1043 виникла думка про одруження доньки Ярослава Ганни з Генрихом III, але це не відбулося. За кілька років Ганна стала королевою Франції, а сестри її — королевами Угорщини та Норвегії. З приводу цих королів ми маємо багато відомостей з Західньоєвропейських джерел. Цілком винятковим явищем є те, що всі ці три князівни для нас не абстрактні постаті, але ми можемо уявити їх образи з надзвичайною точністю. В Києві, на стіні собору св. Софії, що його збудував Ярослав Мудрий, зберіглася фреска, на якій намальовано дружину Ярослава, Ингигерду-Ірину та трьох доньок — маляр надав їм всім цілком індивідуальні риси — всі вони мають деяку подібність, але властиві їм риси.⁵⁾

Першою одружилася Єлисавета, імя якої добре відоме скандинавському епосу. Року 1029 великий завойовник Канут Великий оволодів Норвегією і король Олаф II, родич Ингигерди, з родиною і ближчими дружинниками знайшли притулок в Києві у Ярослава. Серед його оточення був одноматірний брат Гаральд Гардрада. Він довгий час добивався руки доньки Ярослава Єлисавети, але не міг за-

2) Там же, стор. 7.

о. І. Назарко, *Святий Володимир Великий*, Рим, 1954, стор. 167.

3) Там же (N. de Baumgarten), р. 7.

4) Там же, стор. 7.

5) О. Повстенко. *Свята Софія*. Вид. УВАН. Нью-Йорк, 1955.

воювати її серця. Тоді він зібрав дружину, і за звичаями того часу, пішов шукати слави. Він дійсно прославився, як сміливий вікінг, і від нападів його тремтіли Англія, Сицилія, Північна Африка. Свої подвиги оспівав він у піснях. Зберіглася одна: він в кількох строфах перелічує свої подвиги та таланти: його ім'я страшне для всіх країн, він подолав міцних ворогів, кораблі їх він брав на абордаж, він вмів правити парусом і веслами, метати в ціль, складає пісні, але, закінчується кожна строфа: „руська дівчина з золотою гривною на шії нехтує з мене”. Ця пісня є одна з ранніх пам'яток любовної лірики.

Нарешті Гаральд Гардрада, прославлений вікінг, здобув королівський престол в Норвегії і одружився з Єлисаветою в 1044 році. Цікаво, що приїзд Гаральда Гардради, короля домагалися руки князівни, зробив велике враження на сучасників. Гаральдові присвячена билина „о Солов'ї Будимировиче”; Соловій Будимирович — могутній король, оточений своєю дружиною, в той же час співак.⁶⁾ Року 1066 він був забитий в битві з Гаральдом Англійським при Гастингсі. Доля Єлисавети не ясна: одні вважають, що незабаром померла і вона, але інші — що вона одружилася вдруге з Свенном, королем Данії.⁷⁾

Другою, в 1046 році, одружилася Анастасія — Агмунда, з угорським королевичем, Андрієм, сином Ладислава Лисого і — очевидно, Премислави; Андрій довгий час перебував у Києві, внаслідок палацової революції Угорщини, але в 1046 р. старійшини Угорщини прикликали його на престол, і він одружився з Анастасією.⁸⁾

Останньою з доньок Ярослава одружилася Ганна. Про цю подію знаходимо багато даних у французьких джерелах. Року 1048 король Франції Генрих I, що втратив свою жінку Матильду, доньку цісаря Генриха II, вирішив посольство до Києва прохати руки Ганни. Посли докладно опи-

⁶⁾ Б. Рыбаков. *Древняя Русь*. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963, стор. 81—85.

⁷⁾ М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. II, стор. 32—33.

⁸⁾ Там же, т. II, стор. 153.

В. Leib. *Rome, Kiev et Byzance*, Paris, 1923, pp. 153—154.

сали Київ та великого князя Ярослава. Франція XI століття була поділена на феодальні володіння, і сам король володів лише невеликим районом Ільде Франс і був слабший за своїх баронів — васалів. Справа з сватанням затрималася, може в зв'язку з смертю Інгигерди-Ірини в 1050 р., і лише в 1051 Ганна з великим почетом і багатим посагом, який везли на верблюдах, прибула до Франції. В невеликому старому соборі Реймса відбулося вінчання та коронування Ганни. З ним зв'язана легенда про Реймську Євангелію, слов'янською мовою, яку привезла з собою Ганна: на цій Євангелії присягали королі Франції до революції 1793 року.⁹⁾

Анна Ярославна, королева французька

Королева Ганна користалася великою пошаною у Франції. Не лише дорогоцінний посаг привезла вона, а також високу культуру, яка імпонувала всім, хто стикався з нею. В 1060 році після смерти Генриха I, вона стала регенткою, за малолітнього сина Филипа I; збереглися підписи її на багатьох документах слов'янською мовою — кирилицею, чи латиною,¹⁰⁾ цей підпис оточують хрести,

⁹⁾ N. Polonska-Wasylenko. *Ibid*, London 16, „Портрети Анни та Генриха I”.

П. Курінний. Реймська Євангелія. *Збірник „Світання”*, Авзбурґ, 1947. Ного ж: *Reimser Ewangelien das älteste Schriftdenkmal der Kyiver Rus*. *Наукосі Записки УВУ*, Мюнхен. 1965—1966, ч. 8, стор. 19-54.

¹⁰⁾ Viconte de GATS de SAINT AYMOR, *Anne de Russel de France*, Paris 1895.

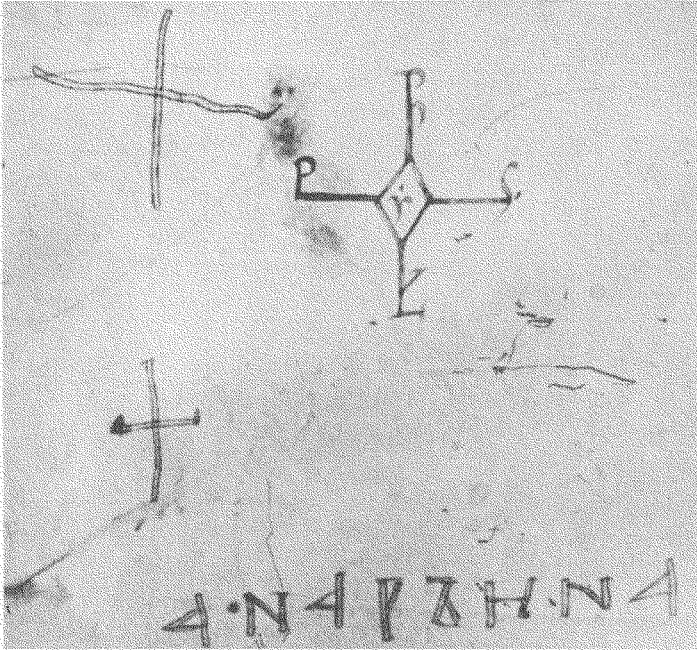
які ставили замість підпису неписьменні французькі барони: вищі васалі Франції. Незабаром вона одружилася удруге з могутнім васалом короля Раулем графом де Креспі де Валоа де Вексин. Цей шлюб був невдалим: Рауль покинув свою дружину, Елеонору, але папа не визнав законним його шлюб з Ганною і наказав повернути до Елеонори. Цікава характеристика, яку дала Елеонора в скарзі на чоловіка: королева Ганна, — писала вона, найчарівливіша, найкраща серед жінок Франції. Така характеристика в устах ворога, якому Ганна відібрала чоловіка, свідчить, що київська князівна не виглядала в Парижі, як дикунка, чи провінційна панночка. Не зважаючи на цей шлюб, Ганна зберегла любов та пошану сина, і втративши другого чоловіка, повернулася до сина. Вона знов стала регенткою, але вже не підписувалася, як королева, а лише, як „мати короля”. Останній підпис її 1075 року. Ганна користалася великою пошаною: папи Микола II та Григорій VII писали до неї листи, в яких висловлювали шанобливу увагу, пошану, піетет. Микола II відзначав її добрість, благодійність, побожність, просив мати добрий вплив на Генриха I. Вона залишила пам'ятку: заснувала монастир в Сенлісі, на стіні його було написано її портрет, але його багато разів реставрували й він втратив риси Ганни і навіть її доби.¹¹⁾

Так за Ярослава три князівни київські з'являються як королеви в трьох, а може і чотирьох видатних державах, (якщо визнати що Єлисавета була двічі одружена). Можна сказати з певністю, що всі вони не пройшли непомітно свій шлях і всі несли з собою не нижчу культуру, ніж та, в якій мали жити в новій країні.

Протягом понад 30 років не було жодного нового подружжя європейських володарів з українськими князів-

¹¹⁾ В. Leib, *Rome...*, p. 553.

„К. портрету Анны Ярославны”. *Киевская Старина*, 1884, т. X, стор. 553.
Г. Боршак. „Анна Ярославна”, *Стара Україна*, Львів, 1925, ч. VI, ст. 100.
Е. Шмурло, *Лекции по русской истории*, т. I, стор. 419—420.

Власноручний підпис королеви Анни. Його оточують хрести, що заміняють підписи неписьменних вельмож Франції Підпис зберігається в монастирі Суассон і датується 1063 р.

нами. Винятком було подружжя Болеслава II Сміливого з донькою князя Святослава, Вишеславою, року 1067, але дальшої долі королеви польської не відомо.¹²⁾ 1080-ті роки ознайомані двома шлюбами: так року 1088 Евдокія-Евпраксія, донька в. князя Ізяслава одружилася з сином Болеслава Сміливого, Мечиславом. Це сталося вже після смерті Ізяслава; доля її не відома.¹³⁾

Навпаки, доля Пракседи-Евпраксії, доньки великого князя Всеволода глибоко трагічна, на довгий час стала в центрі уваги цілої Європи. Вона народилася в 1071 році

¹²⁾ А. Линниченко, „Родственные связи русских князей с угорским королевским домом”. *Труды Виленского Предварительного комитета по устройству IX Археол. с'езда*, т. I, стор. 53.

¹³⁾ N. de Baumgarten, *ibid* 18.
N. de Baumgarten, *ibid* 11.

(або близько до того); матір'ю її була друга жінка Всеволода, Анна так звана Всеволожа. За середньовічним звичаєм її ще дівчиною 12 - 14 років було заручено з герцогом Нордмарки, маркграфом Штаденським, Генрихом Довгим. Між цими герцогами і Київськими князями існували давні зв'язки: ще одна з доньок Володимира Великого була одружена з маркграфом Нордмарки, Бернгардом; двоє з синів Ярослава, дядьки Пракседи — Володимир Новгородський і Святослав, великий князь Київський (раніш чернігівський) були одружені з сестрами принцесами Нордмаркськими, Штаденськими. Спочатку Евпраксію-Пракседу віддано було до жіночого монастиря в Кведлінбурзі, де абаткою була сестра цісаря Генриха IV. Німецькі хроніки оповідають про дорогоцінний посаг, який дав своїй доньці Всеволод: „донька руського царя прийшла урочисто, з валкою верблюдів, які були навантажені розкішним одягом, дорогоцінними каміннями і взагалі незліченними скарбами”.

Протягом 10 років Німеччина утретє спостерігала багатства Київського князя: вперше — коли року 1074 великий князь Ізяслав прибув до цісаря Генриха IV просити допомоги проти братів Святослава і Всеволода, які позбавили його великокнязівського престолу; удруге — коли посол Генриха IV прибув до Києва і Святослав показав йому свою скарбницю і надіслав через нього Генрихові ще коштовніші подарунки, ніж дістав він від Ізяслава — з проханням не допомагати Ізяславові. Автор німецької Хроніки, Ламберт занотував, що Німеччина до того часу ніколи не бачила таких скарбів в одязі, посуді, прикрасах.

Рок 1086 Евпраксія — Пракседа, чи Адельгейда, як називали її в Німеччині, одружилася з Генрихом Довгим, а 1087 року він помер. Молоденька вдова залишилася в тому ж монастирі, де жила вона до одружіння, а року 1089 одружилася удруге з цісарем Генрихом IV і була урочисто коронована в Кельні. Які причини викликали цей шлюб, сказати тяжко. З одного боку можливо, що старий вже цісар, сини якого були старші за його дружину, міг закохатися в молоденьку вдову, що її він бачив у сестрі-аба-

тісі. Але з другого боку цілком можливо, що діяла уява про незлічимі скарби київського „царя”; Генрих IV вів безперестанну боротьбу з васаліями, з папами. Він постійно потребував величезні кошти, яких не міг дістати в Німеччині. Дарунки Ізяслава та Святослава допомогли йому подолати васалів. Тепер він знов шукав коштів, а розкішний посаг Евпраксії-Адельгейди свідчив, що Всеволод, великий князь київський не бідніший за своїх братів Ізяслава та Святослава.

Подружжя Адельгейди та Генриха IV було нещасливим для обох. Генрих мав тяжку, нестримну вдачу: можливо, в деяких виявах він був не тільки аморальним, але навіть ненормальним. Його перша дружина, Берта покірно несла всі його примхи; вона була відданою, покірною дружиною і разом з чоловіком вистоювала в Каносі, щоб дістати прощення папи Григорія VII. Евпраксія-Адельгейда мала іншу вдачу; з Києва принесла вона почуття власної жіночої гідності і незалежності. Генрих IV жорстоко поводився з нею, але не міг зламати її вдачі. Син цісаря, Конрад, взяв її під свій захист, але це погіршило її становище. Коли Генрих пішов проти папи до Італії, він узяв дружину з собою, й ув'язнив її в кріпості Вероні. Але Адельгейда знайшла спосіб зв'язатися з головним противником Генриха, маркграфинею Тосканською, Матильдою і та допомогла їй втекти з Верони. Після того Адельгейда діяла вже за вказівками Матильди, яка повідомила папу про втечу Адельгейди і про те, що вона розповідала про Генриха IV; на пораду Матильди Адельгейда подала папі Урбану II скаргу на Генриха за його жорстоке поводження з нею; цю скаргу було оголошено на Констанцькому соборі в 1094 році. На бажання папи Адельгейда виступила сама на величезному соборі в Піаченці, перед 30-тисячною масою присутніх і повторила своє обвинувачення Генриха IV. Вона не шкодувала себе, але розкрила всю глибочінь розпусти Генриха IV. Папа і собор визнали її невинною в тому, що примушена була робити вона, але засудили Генриха IV. Прилюдні свідчення Адельгейди були політичним вбивством Генриха IV, після того він вже не міг піднятися.

Син його, Генрих V примусів батька зректися престолу. Але Адельгейда вбила і себе: залишатися королевою вона не могла. Вона покинула Італію, де надто багато сказала правди. Агенти Генриха IV полювали за нею. Нарешті, повернулася вона до Києва й оселилася в Києво-Печерському монастирі. Що мала вона на душі, не відомо. Але красномовний факт: лише після смерти Генриха IV, в 1106 році вступила черницею до монастиря. Року 1109 померла вона і літописець записав стисло: „преставися Евпраксі, дщи Всеволожа, місяця иулия в 10 день, и положена бысть в Печерском монастыре у дверей, яке ко югу; и зделаша над нею божонку, идеже лежит тело ея”. Тут, в Києво-Печерському монастирі, не цікавили нікого бурхливі події життя цісаревої Адельгейди, коронованої в Кельні.¹⁴⁾

В ті часи, коли Евпраксія Адельгейда шукала тиші в Києво-Печерському монастирі і зміняла цісарський вінець на чернечий вуаль, сталися нові шлюби київських князівень з західними володарями. Великий князь Святополк-Михайл в боротьбі проти князів галицьких вступає в дружні стосунки з польським і угорським дворами, які беруть участь в боротьбі за Волинь та Галичину. Року 1103 Святополк видав свою доньку Збиславу за польського володаря Болеслава II Кривоустого. Цей шлюб цікавий тим, як виявилось, що починаючи з одруження Марії Доброніги з Казиміром Обновителем в 1038 році і до 1103 року, було так багато шлюбів між київськими князями та князівнами і польськими князями та королями, всі родинні взаємовідносини так переплуталися, що нові шлюби були вже неможливі з погляду церковних законів про споріднення. Звернулися до папи Пасхалія II і він спеціальним наказом дозволив повінчати Болеслава з Збиславою, з уваги на важливе політичне значення цього шлюбу.¹⁵⁾ Треба сказати,

¹⁴⁾ Leib. op. cit., стор. 165—166. С Розанов В Евпраксія-Адельгейда, Известия Академии Наук, VII. серия гуманитарных наук, 1929, ч. 8, стор. 618—620. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. II, вид. II, стор. 79, N. Baumgarten op. cit., стор. 22. Н. Полонська-Василенко Евпраксія — Адельгайда, князівна Київська і цісарева лімецька. „Наше Життя”, Філадельфія, 1959, ч. 8, стор. 3—4.

¹⁵⁾ V. Leib. op. cit., стор. 167. N. de Baumgarten op. cit., стор. 10.

що на польському престолі Збислава нічим не виявила себе.

Другий шлюб -- сестри Збислави-Предслави, року 1104 з Алмосом,¹⁶⁾ сином короля Угорщини Коломана, вводить в коло подій Угорщини. Коломан був талановитий володар; він вславився своїми походами на Хорватію і Далматію; в боротьбі Святополка з Галичиною він був спільником Святополка. Року 1112 Святополк, очевидно, сприяє шлюбу самого Коломана з Евфимією, донькою Володимира Мономаха, тоді князя Переяславського. Цей шлюб був дуже невдалим для Евфимії й наступного року, коли батько її був вже великим князем Київським, вона покинула Коломана, приїхала до Києва і народила тут сина Бориса.

Справа розлуки Евфимії та Коломана не пояснюється жодними джерелами, ні українськими, ні угорськими і тому залишається широке поле для тлумачення її дослідниками. Угорський історик Феслер вважав, що причиною була різниця культур: низька культура київської князівни не могла задовольнити Коломана, зокрема беручи до уваги, що його перша жінка була донька сицилійського короля, Рожера. Таке тлумачення ледве правдиве. Володимир Мономах сам відомий, як дуже освічена людина, батько його Всеволод, за словами Володимира, живучи дома, знав п'ять мов. Княжий двір скупчував видатних освічених людей, і „Поучение Володимира Мономаха”, літописи, твори проповідників тощо стверджують, що культура й освіта в Київській Русі стояли на високому рівні. Не можна забувати, що сучасник, письменник кінця XI стол. Адам Бременський називав Київ суперником Царгорода. А якщо було так, то ледве можна припускати, що культура двора Коломана Угорського стояла вище за київську. Очевидно, існували інші причини розходження Евфимії з Коломаном. Тяжко припустити, щоб то була подружна зрада Евфимії, як закидали їй в Угорщині пізніш: ця версія з'явилася тоді коли син її Борис виступив як претендент на угорський

¹⁶⁾ Ibid, No. 10.

престол: його противники, щоб зручніше знищити його кандидатуру пустили в обіг незаконність його походження. Про це буде мова далі. Такий скандал, як порушення Евфимією гідності жінки не дозволив би Володимирові Мономахові прийняти дочку та її незаконного сина. Скорше можна припустити, що Евфимія сама втекла з того „Вавилону розпусти“, що являв собою двір Коломана, який досить довгий час перебуваючи удовцем, звик до надто вільних звичаїв.¹⁷⁾

Синові Евфимії, Борисові судила доля стати на деякий час центром уваги європейських володарів. Року 1131, після смерті старшого сина Коломана, короля Стефана, Борис заявив свої права на угорський престол, як син Коломана. Він був тоді вже одружений з родичкою візантійського цісаря, Івана Комнена; претенсії його підтримали цісар візантійський Мануїл, король польський Болеслав III Кривоустий. Але на соймі 1135 в Мерзебурзі цісар німецький Лотар II, який підтримував кандидатуру Бели проти Бориса, перетягнув на свій бік Болеслава Кривоустого, а в 1138 році Болеслав помер. Смерть Евфимії в 1139 році обірвала безпосередні зв'язки Бориса з Україною.¹⁸⁾ Проте боротьба знов загострилася р. 1146: на боці Бориса стояли новий цісар німецький Конрад III, цісар візантійський Мануїл, король французький Людовик VII і король чеський Володислав II: така коаліція в значній мірі переконує, що версія про незаконність Бориса не користалася довір'ям. Не зважаючи на таку підтримку, Борис не дістав пре-

17) К. Грот. Из истории Угрии и славянства в XII стол., Варшава 1889, стор. 4. М. Грушевський. Історія України-Руси, т. II, стор. 111—114. С. Розанов. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович, Известия Академии Наук, отд. гуманитарн. наук, 1930, ч. 8, стор. 586—599.

18) За угорськими звістками померла Евфимія в монастирі. Наш літопис того не каже. Року 1139 зазначено: „померла Володомерська Ефимья и положена естъ на Верестовемъ у Святого Спаса“. Неясній біографії її пасує плутанина в надгробному напису: на дошці в церкві Спаса на Берестові написано, що поховано доньку Володимира Мономаха Софію, яка була одружена з Белою II. (М. Сементовській „Кіев“; М. Ивакин „Володимир Мономах“. Москва, стор. 55). Напис цей XIX стол. Н. Полонська-Василенко, дочка Володимира Мономаха. „Наше Життя“, 1961, ч. 5, стор. 3—4.

столу. Головною причиною його невдачі був шлюб його противника Бели з племінницею Евфимії — Евфросинією Мстиславівною, сестрою великого князя Ізяслава II. Шлюб відбувся в 1146 році, і одним з головних мотивів до нього було бажання позбавити Бориса головної зброї в боротьбі за престол; підтримки „руської” партії при угорському дворі та перехопити зв'язок з київськими великими князями.¹⁹⁾

Евфросинія дала новий напрям культурі і політиці Угорщини: молода, енергійна, розумна жінка сприяла піднесенню „руської”-української культури при угорському дворі: там лунала слов'янська мова, кріпла православна церква, а політичні зв'язки з Україною — Київським великим князем Ізяславом II зв'язали обидві держави.²⁰⁾

Дуже цікавий є цілий жмут складних споріднень з скандинавськими володарями; коли син Володимира Мономаха, Мстислав-Федор-Гаральд²¹⁾ був князем у Новгороді, він одружився з Христіною, донькою короля Швеції Інго. Дві доньки від цього шлюбу, Інгеборга і Малфрід добре відомі в джерелах західньо-європейських. Інгеборга року 1111 одружилася з Канутом II, герцогом Шлезвіга і королем Оботридів. Малфрід була заручена р. 1110 з Ериком-Емуном, королем Данії, але коли вона поїхала, щоб брати шлюб, зустрілася з славетним героєм хрестоносних походів, Сігурдом I, королем Норвегії, і одружилася з ним. Пройшло біля 20 років і Сігурд помер. Тоді, 20 років після заручення р. 1130 Малфрід одружилась з Ериком-Емуном і стала знов королевою — але вже Данії. Ця складна й романтична історія Малфрід добре відома скандинавським сагам. Цікаво, що в офіційній генеалогії данських королів, яка „складена з наказу короля”, підкреслювалося спорід-

¹⁹⁾ К. Грот, *op. cit.*, стор. 26-44; 78, 94. С. Розанов, *op. cit.*, стор. 649-671.

²⁰⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, т. II, вид. II, 144, 166. N. Baumgarten, *op. cit.*, стор. 70-71.

²¹⁾ Ім'я Гаральд не зустрічається в княжій родині: можливо він дістав його в пам'ять короля Гаральда, батька його матері Гіти, забитого під Гастінгсом в 1066 році.

нення королівського роду з руськими князями, як доказ гідности данської династії.²²⁾

Сином Малфріди був славетний король Данський Вальдемар I Великий, можливо, на честь прадіда, Володимира Мономаха дістав він ім'я, яке дуже рідко зустрічалося в Західній Європі.

Племінник Інгеборги та Малфрід, Володимир син Всеволода, князя Чернігівського і Новгородського, одружився з Риксою, удовою короля Магнуса Данського, яка після смерти Володимира 1141 року, одружилася у третє з королем Швеції Швернером I. Софія, донька Володимира і Рикси, одружилася в 1154 році з Вольдемаром I Великим.²³⁾

Таким чином — протягом майже півстоліття на престолах трьох наймогутніших на ті часи держав одна за одною змінювалися українські князівни. До цього можна додати ще дещо про походження княгині і королеви Рикси: з походження вона була напівукраїнка: батько її був Болеслав III Кривоустий, король Польщі, а мати — Збислава Святополківна, донька великого князя Київського. Так трималася традиція шукання дружин в Україні-Русі. Очевидно вони підносили престиж української жінки, України-Руси.

Дуже багато українських князівен було на польському престолі: року 1038 донька Володимира Марія-Доброніга одружилася з Казимиром I; року 1067 Вишеслава, донька Святослава II, одружилася з Болеславом II; 1088 — Евдокія, донька Ізяслава I, одружилася з Мечиславом; року 1103 Збислава, донька Святополка II, одружилася з Болеславом III Кривоустим; року 1136 унука Мстислава I, Київського Верхуслава одружилася з Болеславом IV.²⁴⁾ Її сестра у других, донька Ізяслава II, великого князя Київсько-

²²⁾ М. Грушевський писав, що оперта на давніших поетичних джерелах, історія данських королів оповідає про сватання Канута до доньки Мстислава через посла, який ріжними похвалами Канутових чеснот підносив гідність свого володаря в очах такого славного володаря, як Мстислав. *Op. cit.* т. II, стор. 117. В. Leib. *op. cit.*, стор. 147—149.

²³⁾ Баумгартен. Софія, королева Дании. Його ж: *Genealogies et mariages*, стор. 23.

²⁴⁾ N. Baumgarten *op. cit.*, стор. 23.

го, Евдокія одружилася біля 1151 року з Мешком II польським;²⁵⁾ Олена донька великого князя Київського, Ростислава, одружилася року 1163 з Казиміром II Польським;²⁶⁾ Агафія, донька Святослава Перемишльського, якого повісили бояри в 1211 році, одружилась в 1209 році з Конрадом I Польським;²⁷⁾ Гриміслава, донька маленького Луцького князя Інгвара одружилася року 1207 з Лешком Білим, князем Кракова і Сандомира, сином Казиміра II та Олени, доньки великого князя Ростислава;²⁸⁾ Переяслава, донька короля Данила, одружилася року 1248 з Зімовітом I, герцогом Мазовії,²⁹⁾ а її племінниця, донька короля Лева I, Анастасія одружилася перед 1301 роком з Зімовітом польським, герцогом Добжинським;³⁰⁾ року 1309, Марія, донька короля Юрія I, одружилася з Тройденом I Мазовецьким.³¹⁾ Таким чином, протягом княжої доби безперестанку на польських престолах були українські княжни.

До цього треба додати ще кілька подружжів, зв'язаних з родиною Михайла Святого, Чернігівського. Син його Ростислав після невдалої боротьби за Галичину, подався до Угорщини, одружився з донькою короля Бели IV і дістав васальне князівство Мачву. Одна донька його одружилася в 1255 році з царем Болгарії, друга — Кунегонда, в 1261 р. з королем Богемії, Ішемиславом - Окаром II, третя - - Гріфіна в 1265 році з Лешком Черним, Польським і Краківським.³²⁾ Кунегонда відограла велику роль в історії Чехії; по смерті короля Окара вона, як мати короля Вацлава II, стала регенткою. „Вона є віссю політичної дії тодішньої середньої Європи і тією ниткою, що зв'язує в XIII ст. Чехію, Німеччину й Україну”, згадує Г. Лужницький.³³⁾ Вона змінила політику свого чоловіка, який сприяв німець-

25) N. Baumgarten op. cit., стор. 23.

26) N. Baumgarten op. cit., стор. 39.

27) N. Baumgarten op. cit., стор. 19.

28) N. Baumgarten op. cit., стор. 60.

29) N. Baumgarten op. cit., стор. 47.

30) N. Baumgarten op. cit., стор. 47.

31) N. Baumgarten op. cit., стор. 47.

32) N. Baumgarten op. cit., стор. 54.

33) Цитую за Г. Лашенко. Земля Козацька. Наше життя, 1955, ч. 10, ст.31.

кій колонізації в своїй величезній державі, до якої входили Австрія, Штирія, Каринтія. Кунегонда навпаки, повела політику ворожості до німців. Це привело до того, що імператор Рудольф Габсбурзький ув'язнив її в Празі, і на престол Чехії посадив маркграфа Бранденбурзького, але чеська шляхта знайшла засоби звільнити її. Нарешті, після збройної боротьби вдалося поновити на престолі Чехії Вацлава II.

На цьому закінчується листа українських королів. Можна додати ще досить довгий список українських князівен, що поодружувалися з володарями менших значенням держав. Так 1132 року донька (ім'я не відоме) князя Тербовельського Василька Ростиславича одружилася з Братиславом Моравським, маркграфом Брюнна;³⁴⁾ року 1136 Прибислава, донька Ярослава князя Волинського, одружилася з Ратібором, герцогом Померанії!³⁵⁾ Вишеслава, донька Ярослава Осмомисла і його дружини Ольги одружилася до року 1187 з Одоном, князем Познанським; про цю княгиню польські джерела оповідають, як про люблячу, віддану чоловікові дружину. Мимоволі з'являється порівняння її з сестрою, княгинею Ярославною „Слова о полку Ігореві”, що стала втіленням подружньої любові;³⁶⁾ Вислава, донька князя Ярополка Смоленського одружилася з Богуславом II Померанським; князем Штеттинським.³⁷⁾ Року 1228 Саломея, донька князя Волинського Романа та його першої жінки Предслави, одружилася з герцогом Померанським, Свантополком.³⁸⁾

Хочу нагадати ще долю одної з князівен України, яка не була ні королевою, ні великою володаркою, але залишила нащадків, які грали велику роль в історії Німеччини. Це Софія, донька короля Данила, яка одружилася з графом Тюрінгеньським Шварцбургом. Син її приєднав до свого прізвища слово „ройсен”-руський; з того часу вели-

³⁴⁾ N. Baumgarten op. cit., стор. 15.

³⁵⁾ N. Baumgarten op. cit., стор. 10.

³⁶⁾ N. Baumgarten op. cit., стор. 15.

³⁷⁾ N. Baumgarten op. cit., стор. 39.

³⁸⁾ N. Baumgarten op. cit., стор. 47.

**Ярополк Ізяславич, його дружина Ірина; на колінах —
мати Ярополка — Гертруда**

ка провінція Тюрінгії зберігала назву „Ройсен”, як і за нащадками цього роду залишилося прізвище „Ройсен”.³⁹

Перелічуючи українських князівень, які опинилися на престолах володарів Західньої Європи, я не торкалася Візантії. З Візантією справа стояла так: було чимало шлюбів українських князів з візантійськими царівнами (Воло-

³⁹) N. Baumgarten op. cit., стор. 47. Н. Полонська-Василенко, Король Данило на тлі історичної доби. „Визвольний шлях”, Лондон, 1953, ч. IX, стор. 79.

димир Святий, Всеволод, Святополк, Юрій Довгорукий), але були подружжя українських князівень з царевичами Візантії, Леон Діоген, чоловік Маріни, доньки Володимира Мономаха, претендент на престол Візантії, загинув під час боротьби; донька Мстислава, вел. кн. Київського, Евпраксія-Зоя була одружена з Іваном Комненом, цісарем Візантії — 1122 р.; один з членів родини цісарів Ангелів, що одружився в 1194 році з Ефимією, донькою князя Гліба Чернігівського, був далекий від престолу.

Це питання про впливи, які безперечно повинні були залишити всі ці королеви в житті і культурі тих народів, серед яких вони жили і в вищих, керуючих, елітарних верствах мали зв'язки. Залишається широка галузь евентуального впливу королеви-матері — виховання дітей, в якій вплив її був безсумнівний. Не можна забувати, що шлюб князівни викликав і шлюби серед її двору, серед тих жінок, що приїхали з ними. Впродовж понад 100 років наші дослідники не цікавилися цими питаннями, не надавали значення питанням генеалогії, не припускали можливості впливу не Заходу на Україну, але й України на Захід. М. С. Грушевський, один з перших, звернув належну увагу на питання генеалогії та обопільних впливів. Після того досліді в галузі матеріальної культури дали чималий матеріял, який свідчить про впливи України-Руси на захід. Лише коли це питання буде ґрунтовно розроблене, зможемо зробити підсумки, що саме дали українські князівни країнам, де вони були королевами.

II.

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

В середині XIV століття литовський князь Гедимин почав наступ на білоруські та українські землі, які довершив син його Ольгерд; під владою Литовських князів опинилися вся Білорусь, Волинь, Київщина, Турово-Пинська земля, Чернігово-Сіверщина, Переяславщина, Поділля. Лише Галичина та Холмщина опинилися під владою Польщі. Вже Гедимин називав себе „королем литовським і руським”, а за Ольгерда 9/10 території князівства складалася з українських і білоруських земель. Перші роки в Литовсько-Руській державі панувала руська культура: державною мовою була руська, панували руські звичаї, порядок адміністрації, суд, право, православна релігія. Нова княжа династія Гедиминовичів охоче своячилася з руськими князівнами, що збільшувало руський вплив; з 12 синів Ольгерда 10 були православними. Українські та білоруські князі утворили вищу верству населення, вони збиралися на княжі ради, служили в війську, посідали вищі уряди.¹⁾ Все йшло до більшої асиміляції, і перемоги вищої руської культури. Шлюб Ягайла з королівною Польщі Ядвігою та Кревська унія двох держав відкрили широкий шлях польській культурі і католицькій пропаганді в Литовсько-Руське князівство. В Україні почалася жорстока боротьба за рідну культуру, мову, віру.

У всьому житті України жінки брали активну участь. За доби Литовської держави жінки зберігали всі ті права,

¹⁾ Н. Полонська-Василенко. Україна за литовсько-польської й польсько-козацької доби. Енциклопедія Українознавства, I, стор. 431—432.

якими користалися за попередньої доби. Ніщо не освітлює так добре становище жінки в родині і ставлення до неї, яке повинно було бути з боку чоловіка як обряд шлюбу. Перші відомості про цей обряд маються з кінця XV—XVI стол. в Поліському Требнику;²⁾ звичайно, можна припустити, що записано було в XVI стол. той обряд, який вживали раніш, в XV стол., а може й раніш. На це вказують особливості мови. Шлюбний обряд поділявся на дві частини, які могли бути розділені довгим часом: заручення і власно вінчання. За звичаєм, заручені вже не могли розійтися і таке розходження вважалося за гріх.³⁾ Під час вінчання священик мусів звернутися до наречених з промовою руською (українською) мовою. Священик каже в ній нареченому, що він повинен добре пам'ятати, що „малжонку свою маеш мѣти за сполного и сердечного собѣ приятеля и товариша, не за невольницу и подножка, абовѣм не з ноги ти еси Бог створил, але з ребра, близько сердца будучого, абыся отголь учил и знал еи быти собѣ приятелем сердечным и оной щирую любов з сердца показывал”.⁴⁾ Ще важливіша та обопільна присяга, яку давали обоє молодих під час шлюбу перед віттарем Божим. З'єднавши праві руки молодих, і давши свічки до лівих рук, священик казав слова присяги, які за ним повторювали — спочатку наречений, а потім — наречена. Слова присяги однакові: „Я (ім'я рек) беру тебе собі за одну власную а правдивую жону і помощницу, а шлюбую тебе часу щасливого и нещасливого нигды не опускаю до смерти моее албо твоее: так ми пане Боже помози и всѣ святыи”. По тому цілує Євангелію й хреста. „Тое ж и девица маеть мовити за іе-реем”.

Слова присяги надзвичайно цікаві, бо вони виразно свідчать, як у той час дивилися на саму істоту шлюбу. „Я беру тебе за помощницу”, присягав тоді молодий так само молода відповідала йому: „Я беру тебе за помощника”. Так — рівний з рівною сходилися в шлюбному союзі, щоб

²⁾ Д-р Іларіон Огієнко. Українська церква, т. II. Прага, 1942, стор. 210.

³⁾ Д-р І. Огієнко, там же, т. II, стор. 194.

⁴⁾ Д-р І. Огієнко. Українська церква, т. II, стор. 211.

допомогати один одному, в щасті і нещасті, до самої смерти одного з малжонків. Це вже свідчить про високе, культурне розуміння обов'язків чоловіка і жінки, та свідчить про високу культуру нашого народу в тодішній час. Так було до середини XVII ст.; тоді в Требнику 1646 року вже внесено зміну, очевидно у зв'язку з вимогами життя; в слова присяги нареченої внесено слова: „шлюбую тобѣ милость, вѣру, учтивость и послушенство малженское”:⁵⁾ тут дуже важливе те, що в присягах бачимо вже не рівноправних членів родинного союзу, а жінка вже зобов'язується „послушенством”.

Треба додати: обряд присяги був настільки важливим, що шлюб, під час якого не було виголошено присяги, „малженство важное быти не может”; ці присяги були у всіх требниках XVII ст.⁶⁾ В цих Требниках наказано священникові „опасно” — уважно стежити, щоб обидва наречених проказали слова присяги. У XVIII ст. заборонено на Лівобережній Україні українські церковні книги, в яких було щось не тотожне з московськими. Так почалася боротьба московського синоду з українськими церковними звичаями. Випав з Требників і обряд присяги молодих. Але важливе є те, що на Волині, коли припинився вплив московського Синоду, стихійно відновився обряд присяги молодих: спогад про присягу молодих жив у народній пам'яті протягом 200 років.⁷⁾ Зберігся цей обряд в греко-католицькій церкві: так в требнику 1945 р. згадується ця присягу.⁸⁾

Питання присяги молодих надзвичайно важливе: воно показує, як входила жінка-„малжонка” в дім свого чоловіка: як рівна йому помічниця, товаришка його. Не хочу я ідеалізувати родинні відношення України XV—XVII ст.: я тільки підкреслюю, що таким повинно було бути подружнє життя, таким уявляли його батьки наречених та й вони самі. Все, що суперечило цій уяві в практичному житті бу-

⁵⁾ Д-р І. Огієнко, Українська церква, т. II, стор. 199.

⁶⁾ Д-р І. Огієнко, Українська церква, т. II, стор. 200.

⁷⁾ Д-р І. Огієнко, Українська церква, т. II, стор. 201.

⁸⁾ Д-р І. Огієнко, Українська церква, т. II, стор. 213.

ло відхиленням від правила, від канона. А таких відхилень во всі часи й у всіх народів буває чимало, тут цікавить нас тверде, непохитне творення цього канону українським народом, що свідчить про високу моральну культуру його. На практиці в Україні XV—XVI стол. були часті розлуки, одружувалися по кілька разів, але канон, присяга залишалася обов'язкова.

Моральному канону цілком відповідав правно-економічний порядок. Дружина приносила свій „посаг”, і одержувала „віно”. Поняття ці, набули ще більше точности, ніж було за княжих часів.

Цікаво, що в законодавстві Литовсько-руської доби найдосконаліше розроблене було в відділі цивільного права родинне право. Шлюб взагалі набуває в правній свідомості значення договору й таїнства. Вінчання стало більш загально-визнаним елементом шлюбу, ніж то було за попередньої доби, і право переслідує многоженство „Если б хто, іменуєчи в живих жену другою понял — горло тратить” — карається смертю; так само карається жінка, яка б мала двох чоловіків разом. Тоді як за княжої доби шлюб нерідко, зокрема в княжій родині, брали діти Литовський Статут, свод законів, складений в 1589 році, який відзеркалював багато норм старіших, які вживалися в Україні, встановив вік для одруження — для нареченого 18, для нареченої — 13 років. Зважаючи на вік нареченої право вимагало згоду батьків на шлюб доньки; порушення цього тягло позбавлення посагу і права на спадок.⁹⁾

В спадковому праві, як і раніш, жінка мала повне право розпорядження своїм майном, але якщо вона не залишала заповіту, однакові наділи діставали сини та доньки. Право матері вільно розпоряджатися майном за Литовської доби втратило свою рел'єфність, окремішність, не підкреслювало різниці в правах матері та батька, тому що тепер і батько здобув право вільно заповідати своє майно чи синам чи одному з синів, чи навіть сторонній

⁹⁾ В. Гришко: Литовсько-руська доба. Енциклопедія Українознавства, т. I, стор. 657.

особі, якщо йшло про надбане ним, а не успадковане. Проте жінка втратила дещо з своїх прав: внаслідок того, що Литовсько-Руська держава була станова і право її в першу чергу охороняло інтереси шляхти, вдова-шляхтянка, якщо одружувалася з чоловіком не шляхетського стану, втрачала всі шляхетські маєтки, які дістала від батька та матері.

В Литовсько-Руській державі жінка зберігала право володіння й розпорядження своїм майном, в тому числі й посагом, і тим, що дістала в спадщину. За правом Литовсько-Руської держави широко розповсюджено було мережу судів. Жінки з'являлися до судів, як позовниці у всіх маєткових справах, незалежно від своїх чоловіків. Всі явища економічного життя повинні були бути зафіксовані в актових книгах переважно гродських судів; там нотувалися заповіти, одержання спадків, шлюбні записи, посаги, віно, привінки, оренди, купівлі, застави маєтків, і т. под. акти, і у всіх таких актах жінка нарівні з чоловіком заставляла свої маєтки, заносила свої тестаменти, занотовувала шлюб, розлуку, і ін. Вона виступала, як цілком повноправна відповідальна особа, нарівні з своїм чоловіком. До неї зверталися з позовами суди, на неї приносили скарги і т. п. Суд, зо всіма його складними виявами: возними, що з'являлися з позовами, що робили досліді, урочистими засіданнями суддів з масами свідків, посідали значне місце в житті жінки — шляхтянки, і вимагали від неї не лише елементарної освіти-вміння підписуватися, але орієнтуватися в тій казуїстиці, яка властива була судові.

В XV—XVI століттях Україна переживала бурхливі події. Постійні напади татар стали ще більш частими і страшними після того, як в XIV ст. татари заснували в Криму міцний осередок — Кримське ханство. З Криму широкі шляхи вели в Україну. Палали села, міста, тисячі людей виводили татари, як ясир до Криму, де продавали їх як рабів — чоловіків, до гаремів — жінок та дівчат. Життя України перетворювалося в постійну небезпеку. Уряди, як Литовський так і Польський були безсилі дати захист.

Панські садиби перетворилися на замки-фортеці, обнесені валами, мурами, з баштами, в яких варта стежила за наближенням ворога. Шляхта заводила власні озброєні загони з селян. Тяжкі умови життя вимагали героїки не лише від чоловіків, а також від жінок. Вони повинні були вміти їздити верхи, володіти зброєю, щоб у разі небезпеки рятувати своє життя, життя дітей. Так в Україні XV—XVI віках знов з'являються жінки „поляниці”, що не поступалися перед чоловіками в мужності й військовій вправності.

Проте жінки бралися до зброї не лише в боротьбі з татарами. XV—XVI стол. характеризуються в житті Литовсько-Руської держави зростанням анархії; міцніші магнати і рядова шляхта дуже часто „гвалтовно” нападали на сусідів, забирали в полон, грабували худобу і т. ін. Актові книги повні скарг на такі „гвалти”, відповіддю на які були переважно такі ж напади: „наїзди” потерпілого. В цих наїздах нерідко брали активну участь жінки і чимало з них здобули собі сумної слави в гвалтовних наїздах на сусідів. Можна назвати хоч би синову єпископа Іони Борзобагатого-Красенського, Ганни, яка робила наїзди на замки, міста на чолі цілого війська з гарматами, і проти неї не могли встояти королівські війська; як було напр. в 1570 році під Луцьком. Друга жінка Софія Ружинська так само робила наїзди на сусідів, так розгромила вона Корець в 1600 році. Таких випадків було чимало.

Серед українок, що відіграли в історії не абияку ролю, була Олена, донька князя Глинського Василя. Родина князів Глинських мала високе становище в кінці XV та на початку XVI стол. Князь Михайло Глинський, дядько Олени, був видатним діячем XVI ст. Він служив при різних дворах Західної Європи: при цісарі Максиміліяні, Албрехті курфюрсті саксонському. Був маршалом Великого князя Литовського Олександра. Після смерти Олександра разом з братом Василем очолив повстання українських та білоруських вельмож проти наступника Олександра, Жигімонта. Після невдачі повстання року 1508, Глинські втекли до Москви. Треба гадати, що Олена, племінниця європейській освіченого князя Михайла, теж дістала не абияку освіту й не була по-

Раїна Могілянка

дібна до московських бояринь, мало освічених. Можливо тим пояснюється шлюб з нею, втіачкою з України, великого князя Василя III. Після смерти Василя III Олена Глинська, як звали її в Москві, стала регенткою за малолітніх синів 1533—1538. Один з цих синів став Іваном IV Лютим.

Серед жінок України XVI стол. було чимало високих інтелектуально, які в жорстоку добу нападів, наїздів, гра-

бунків і полонів проносили через все життя високі ідеали християнської любові і смирення. Так здобула славу фундаторка православних монастирів на Волині Ганна, дружина Великого князя Свидригайла, внука в. князя тверського і доньки Кейстута; є згадки про княгинь фундаторок монастирів Уляну Кобринську, Олену Гольшанську-Дубровицьку та інших; сестри Олена та Софія Чарторийські коло 1597 р. фундували Пересопницький монастир, з шпиталем і школою при ньому; на початку XVI ст. Ганна Гойська надала землі Почаївській лаврі. До числа видатних жінок-фундаторок православних монастирів треба зарахувати жінку, не українку походженням, але одружену з українським князем Михайлом Вишневецьким: це була донька молдавського господаря, тіточна сестра майбутнього Київського митрополита Петра Могили, Раїна Могилянка. Її чоловік був старостою Канівським і Черкаським. Йому належали колосальні простори земель на Лівобережжі, спустошені під час татарських нападів, які стали знов залюднюватися. Раїна заснувала там ряд монастирів: Прилуцький-Густинський, Ладинський, Лубенський-Мгарський; вони стали славетними в історії православ'я і української культури.

Друга половина XVI стол. позначилася в житті України зміцненням католицьких впливів; католицька латинська пропаганда йшла поруч із зміцненням польської культури, що несла денаціоналізацію. Польський уряд, починаючи з Кревської унії, всіма засобами сприяв спольщенню української шляхти; лише католики посідали державні посади, лише польські католицькі школи давали освіту, а з цих шкіл українці виходили вже спольонізованими, і легко переходили на католицизм. Ряди української шляхти швидко спольщувалися: Заславські, Слуцькі, Збараські, Сангушки, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Чарторийські, Вишневецькі, Масальські, та багато інших прийняли католицизм, розірвали з вірою батьків і перестали вважати себе за українців. Довгий час осередком і забором православної віри була родина князів Острозьких, найбільших магнатів Правобережної України, на землях

яких було понад 1000 сіл. Ще за життя князя Константина Острозького, члени родини його стали переходити на католицизм. Навіть внучки Константина Острозького „стовпа” православія зрадили йому. Син князя — Олександр мав доньку: Софію, що була одружена з Любомирським й перейшла на католицизм, друга — Катерина була за гр. Замойським і дістала в спадщину Остріг та остання, Анна-Алоїза — всі були католички. З них Анна-Алоїза була ревна католичка: вона ліквідувала Острозьку академію та друкарню і року 1624 заснувала єзуїтську колегію. Вона не впустила до Острога православних єпископів. Вона заповіла 100.000 золотих на освіту шляхетської молоді Волині. Цей фонд лежав недоторканим до 1806 року, коли куратор Чацький по згоді з нащадком Анни-Алоїзи О. Ходкевичем ужили його на будову Крем'янецького ліцею. Коли було року 1831 ліквідовано ліцей, в тому помешканні засновано було православну духовну семінарію, а згодом — духовну середню жіночу школу. Після I світової війни, за польських часів, там був знову Ліцей.¹⁰⁾

Палка відданість церкві характерна для жінок — українок. В добу коли на терені України поширювалися три церкви — і рідна, прадідівська православна церква була zagrożена католицькою пропагандою, а з другого боку — ріжними протестантськими течіями, треба констатувати, що не лише православна церква, а поруч з нею католицька та протестантські знаходили в жінках палких і часто фанатичних прихильниць. Це свідчить про те, що жінки брали активну участь в тих палких дискусіях, які викликали церковні питання і брали ту, або іншу сторону. Зокрема багато прихильниць серед жіноцтва здобули протестантські рухи-кальвінізм, соцініянство. Навіть донька Константина Острозького перейшла на соцініянство, Гальшка одружилася з Яном Кішкою, протектором секти, друга Катерина з протестантом Криштофом Радивилом. Сенюти, Немирич, Фірлеї, Чаплиць-Шпанівські, і низ-

¹⁰⁾ П. Шумовський, Остріг. Маркет-Вінніпег, 1963, ст. 110—112.

ка інших великопанських родин перейшли на соцініянство.¹¹⁾

Велике значення мають ті жінки, які залишались вірні православної вірі, що тоді було рівнозначне з визнанням себе українкою. В цьому відношенні цікаво, що в XVI стол. деякі українські жінки вже були свідомі в національних питаннях — не всі звичайно. Серед таких жінок треба згадати княгиню Анастасію Заславську, з роду Гольшанських. Вона замовила переклад Євангелії на українську мову: переклад виконав син сяницького протопопа Михайло Василев за допомогою архимандрита Григорія. Між 1556—1561 роками переклад було закінчено. Цікаві пояснення княгині Анастасії мети перекладу: „для лепшого вразумлення люду христіанського посполитого”. Так з’явилася на світ т. звана Пересопницька Євангелія, пам’ятник виняткового значення в історії української культури, як своєю мовою, близькою до народної мови, так і орнаментациєю: мініатюрами, заставками, ініціалами. І ця пам’ятка української культури, яку дослідники вважають за межу двох діб в історії українського письменства, з’явилася завдяки національній свідомості і жертвенності української жінки. Про побожний настрій в родині Гольшанських свідчить те, що сестра княгині Анастасії, Іуліанія, пішла черницею до манастиря і була визнана святою.

Серед жінок були добре освічені, культурні. Треба гадати, що до таких жінок належала і та невідома на ім’я жінка, яку називав просто „дядиною” нещасливий волинський магнат, каштелян Брацлавський, Василь Загоровський, що року 1576 був взятий татарами в полон. В полоні написав він заповіт, в якому висловив свої думки з приводу виховання своїх синів та взагалі життя їх. Він висловлював бажання, щоб діти виховувалися в вірі православної, але здобули західноєвропейську освіту. Коли матимуть вони по 7 літ, треба дати їм вчителя — доброго розумного дяка, щоб він вчив їх „руської науки в письмі святом”. Коли

¹¹⁾ В. Сенютович-Бережний. Нові шляхи і стара традиція. Голос Державника — Мюнхен, 1947, ч. 2.

Портрет Варвари Лангиш, 1635.

вони будуть мати „досконалу науку в своєм руском язичку”, треба дати їм бакаляра, щоб навчив їх латині. Батько бажає, щоб сини його „не нехтували своїм українським письмом і розмовою, українськими словами та звичаями чесними українськими, а найбільше своєю вірою, до якої їх Бог призвав, і в ній сотворив їх для цього світу”. Всі

ці побажання Загоровський доручає виконати своїй дядині.¹²⁾ Ясно, що він вважав її досить підготовленою для того, щоб керувати вихованням синів його в дусі національної свідомості та рідної православної віри.

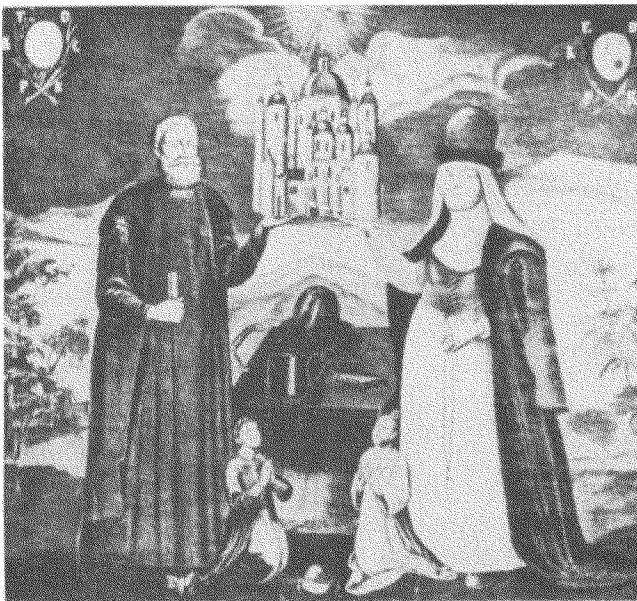
Ми мусимо з виключною увагою зупинитися на діяльності Гальшки з роду Гулевичів, дружини Лозки, маршалка Мозирського. Народилась вона десь наприкінці XVI століття в часи, коли в Україні йшла боротьба за віру православному проти католицьких і протестантських течій, коли на оборону її та української культури та народності проти зростаючого спольщення, розгорнули широко поставлену боротьбу православні братства. Одним з головних засобів боротьби стали братські школи, які намагалися дати українським дітям освіту не гіршу, ніж давали польські та протестантські школи, з тою різницею, що давалася ця освіта в дусі православ'я та української свідомості. Зразковою братською школою стала школа Львівського Успенського Братства. Року 1616 Гальшка Гулевичівна-Лозкова офірувала у Києві, на Подолі, біля Богоявленського монастиря „свої спадкові посілості двір і пляц” для того, щоб на ньому було побудовано братську школу: додала вона крім того значну за тим часом суму грошей — на утримання тієї школи. Дар цей зробила вона „з любови й прив'язання до українського народу”.

Не пропав марно щедрий дар Гальшки Гулевичівни: до Братської школи незабаром вступили професорами найкращі наукові сили того часу: в ній викладали відомі фахівці, а ректором був Йов Борецький, в недалекому майбутньому — митрополит Київський.

Братська Богоявленська школа Київська відіграла величезну роль в історії України; науковий і громадський авторитет її швидко зростав. За митрополита Петра Могилу вона реформована була на колегію, за прикладом західноєвропейських колегій. Коли 1648 року на Різдво Богдан Хмельницький прийшов з-під Замостя зо всім

¹²⁾ В. Радзкевич. Історія Української Літератури, Мюнхен, 1947, I, стор. 52.

своїм військом до Києва, маніфестації київських учнів Петро-Могилянської колегії, які вітали його як Мойсея, який повинен вивести нарід свій з полону, а також патріотичні промови професорів колегії зробили великий вплив на Богдана Хмельницького й сприяли тому, що „постання” перетворив він у велику війну за незалежність Української Держави. Київська Петро-Могилянська колегія перетворена в 1702 році на Академію стала блискучим осередком культури не лише України, а цілої Східної Європи. І повстання своє завдячує вона жертвоній ініціативі української жінки.

Федір і Явдоха Домашевські — титарі Почаївської Лаври,
1649 р.

Прикладом Гальшки Гулевичівни закінчую я низку українських жінок, які народилися і діяли за тяжких часів бездержавного існування України. Це не була блискуча, але бурхлива княжа доба; це не була наступна героїчна доба визвольних війн за Українську Державу. Це

була доба національного пригнічення України, доба, коли не лише української Держави не існувало, але коли питання про саму народність українську ставало небезпечним, коли українська мова, православна Церква трактувалися поляками, як „хлопська мова, хлопська віра”. Коли за зречення від свого народу й віри людину чекали матеріяльні блага, успіхи на службовому шляху, розкіш панського життя. І не зважаючи на всі небезпеки бездержавного життя і на всі спокуси, які були нагородою за національну зраду — українські жінки без страху, без вагань зберігали в родині православну віру й національну свідомість.

III.

ЖІНКИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Бурхлива доба Хмельниччини природно мусіла викликати героїзм і у жінок. Логічно — так повинно було бути. Україна була охоплена пожежею повстань. Батьки, чоловіки, сини, брати — всі йшли на боротьбу. Не могло бути інших настроїв в родинях, не могло бути іншого змісту життя. Але ми не знаємо імен тогочасних жінок-героїнь. Не знаємо, бо те, що здавалося б героїзмом на сучасну міру, було побутовим явищем тоді, коли всі стали героями. Як виняток, збереглося ім'я сотникової Олени Завистної. Року 1654, під час облоги поляками міста Буші на Поділлі, коли виявилось, що польські сили переважають, і чоловік Олени загинув у бою, Олена Завистна підпалила склеп з порохом і загинула разом з дітьми, але в полон не пішла. З нею згинувло ще кілька десятків жінок, дружин оборонців фортеці.

Жінки доби Хмельниччини вражали не тільки відвагою та хоробрістю. Цікаві враження чужинців, що тоді часто відвідували Україну. Всі вони підтверджують красу українок, витриманість, уміння поводити себе. Павло Алепський, який двічі відвідав Україну, в 1654 та 1656 роках, писав, що серед українок багато письменних, що навіть знали церковну службу й до церкви ходили з молитовником в руках.¹⁾

Взагалі, треба відмовитися від наших уявлень про добу Гетьманщини як про примітивну добу. Навпаки, чим більше вивчаємо ми її, тим яскравіше встає перед нами

¹⁾ В. Січинський. *Чужинці про Україну*, Авгсбург, 1946, стор. 39.

**Св. Анна.
Ікона XVII ст.
Історико-крає-
знавчий музей
в Лебедині**

картина високої культури тих часів. Латинською мовою писали та розмовляли й Хмельницький, і вище оточення його. Це були люди, що вчилися за кордоном, що покінчали високі школи Падуї, Парижа, тощо. Треба гадати, що й дружини їх не були нижчі за них. Такий то був той „Чигиринський” двір, про який ми так мало знаємо.

Богдан Хмельницький дав своїй дружині (третій) Ганні Сомковій права, якими користувалися тільки дружини монархів: давати власні універсали в справах культурно-релігійних.²⁾ Копія такого універсалу гетьманової, датованого 22. VII. 1655 року в справі маєтностей монастиря Густинського за підписом „Гетьманової Анни Богданової Хмельницької” і гербовою печаттю гетьмана з гербом „Абданк” знаходиться в Краківській Академії Наук.³⁾

Взагалі, двір гетьмана Хмельницького набув рис західньо-європейських монархів, не зважаючи на простоту побуту. Почали вживати пишні титули відносно гетьмана. Значне число представників аристократичних родів Київщини, Волині, які вчилися за кордоном і звикли до життя при дворі польських королів, тепер поверталися в Україну, до віри своїх батьків. Сам канцлер Хмельницького від 1648 року до його смерті, а в майбутньому — гетьман Іван Виговський прийшов з цілою своєю родиною, починаючи з батька. Виговські належали до видатного роду Волині. Іван Виговський був досвідчений юрист (правник), мав високу освіту; його канцелярія, в якій працювала молодь („писарі”), стала вищою політичною та дипломатичною школою.

Дипломатія вимагала не тільки знання законів, а також загальної європейської культури, вміння поводити себе в високому товаристві. Вимагала знання мов, головню латинської. Виговський був одружений з Оленою Стеткевичевою, що належала до польської аристократії. Брат його Данило — полковник Виговський, був одружений з донькою Хмельницького, Оленою. Другий брат Вигов-

²⁾ В. Липинський. *Україна на переломі 1657—1659*, Київ-Відень 1920, стор. 118.

³⁾ Там же, стор. 272.

ський Константин, був одружений з княжною Мещерською. Друга донька Хмельницького, Катерина, була одружена з полковником Переяславським Павлом Тетерею, що теж походив з Волині (Тетеря-Моржковський). Канцлер за гетьмана Івана Виговського -- Груша був одружений з особою, близькою до Олени Виговської, до родини Стеткевичів.⁴⁾

Жінки доби Хмельниччини та перед-Хмельниччини відзначалися побожністю, й серед них було багато таких, що розуміли значення повстання Хмельницького. Черниці Київського монастиря подарували полковникові Брацлавському, ушавленому в думках, Данилові Нечаєві, „хоругов багату, шовкову, щирим золотом гафтовану”. Тодішніми ігуменями і черницями монастирів часто були представниці аристократичних православних родин, наприклад: княгиня Курцевичева була ігуменею Печерського панянського (дівочого) монастиря, вона померла незадовго перед повстанням. Черницею була Анастасія Солтан, із старинного шляхетського роду, що дав митрополита Йосипа Солтана; удова по Самійлі Ходицьким, була за Богдана Хмельницького ігуменею монастиря „стариць Київських Печерського храму Вознесення Господня”. Свої маєтки вона записала року 1665 тому монастиреві в Києві, де була ігуменею.⁵⁾

XVII століття в нашій уяві закінчує маєстатичний образ Марії Магдалини Мазепинної - Калєдинської, матері гетьмана Мазепи. Ми маємо дуже мало біографічних відомостей про неї, але те, що знаємо, малює її як небуденну, непересічну жінку.

Народилася вона на Волині, як можна припустити, в середині 1610-их років. Вона була донька шляхтича Мокієвського, який, як припускає професор О. Оглоблін, кращий знавець доби, зв'язав свою долю з козаччиною.⁶⁾ Можна думати, о що Марина Мокієвська дістала добру освіту, як на це вказують її автографи в судо-

⁴⁾ В. Липинський. Там же, ст. 291.

⁵⁾ В. Липинський. Україна на переломі, ст. 112—113, 268.

⁶⁾ О. Оглоблін. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, Париж 1960, ст. 12, 20 - 21.

вих актах Володимирського суду, — вона мала маєтки в цьому повіті. Вона добре писала польською та українською мовами. Була одружена з Степаном-Адамом Мазепою-Калединським.

Рід Мазепи-Калединських оселився на Білоцерківщині десь наприкінці XVI ст. і року 1578 король Сигізмунд Август дав привілей на хутір на р. Камениці. Так постав хутір Мазепинці. Там року 1639 народився син Іван, майбутній гетьман, та донька Олександра. Ця донька була одружена тричі: з Обидовським, з Витуславським та з Войнаровським.

Треба гадати, що освічена мати — Марина Мазепа - Калединська дала добре виховання своїм дітям. Вона втратила чоловіка року 1663, а вже року 1666 її ім'я записане серед членів Луцького Хрестовоздвиженського братства.

Згодом вона прийняла черництво з ім'ям Марії Магдалини; незабаром стала ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря, а з р. 1688 — ігуменею монастиря Глухівського. Померла у 1707 р.⁷⁾

⁷⁾ Д. О. Гетьманова мати. „Наше Життя”. 1959, ч. 5, ст. 3.
Ірина Книш. Мати гетьмана Мазепи. „Промінь”. 1968, ч. 2.

**Марія Магдалина з Мокієвських
Мазепа-Колодинська**

Звичайно, не в тому полягає значення її, бо багато було черниць, багато було славних ігумень. Але одна з них була мати гетьмана Івана Мазепи. Важлива для нас постать ігумені Марії Магдалини саме тим, що високоосвічений гетьман, мудрий і тонкий політик, вважав за потрібне радитися з нею, і до кінця її життя звертався до неї по поради.

Вона їздила двічі до Москви, до патріярха, бувала у царів Івана та Петра та царівни Софії, яка була регенткою за братів. Професор Біднов висловлює припущення, що подорожі Марії Магдалини до Москви мали за мету зміцнити становище її сина. Далі каже він: „Думати про участь матері в політичних справах свого сина дає підставу сам гетьман Іван Мазепа. У розмові з генеральним писарем Пилипом Орликом Мазепа заявляє, що одну досить делікатного характеру справу можна зробити за допомогою матері”. („Тут мається на увазі зв'язок з політичними колами польськими і шведськими”, — так пише нова дослідниця біографії Марії Магдалини).⁸⁾

Марія Магдалина, завдяки допомогі сина-гетьмана, мала можливість широко допомагати церквам. Вона збудувала на власні кошти та устаткувала всім потрібним церкву в монастирі, де була ігуменею. Закінчено її було в 1705 році, а пізніш, з наказу Москви, знищено. До Києво-Печерської Лаври вона пожертвувала воздух (покровець на Св. Дари), зроблений з червоного оксамиту; у центрі його було зображено Ісуса Христа у гробі, по краях лиштва з зеленого оксамиту, а по ній святі: Марія Магдалина, архидиякон Степан, Іван Предтеча та мучениця Юліяна. Чиїм патроном була Юліяна? Може це ім'я доньки її, Олександри, що мала теж два імена? А може вона прийняла його, коли приймала чернецтво?

Упокоїлася Марія Магдалина в 1707 році й поховано її у монастирі, де вона була ігуменею. У 1713 році монастир було зліквідовано, а в 1760 розібрано церкву, де було по-

⁸⁾ Євгенія Дубова. Мати гетьмана Мазепи. Австралія, циклопедія.

Палііха з унуками Танськими

ховано її. Але пам'ять про цю видатну жінку, матір гетьмана Мазепи, залишилася.

Поруч з блискучою особистістю матері Івана Мазепи, блідою тінню прожила цілих 30 років його дружина Ганна. Вона була донькою Білоцерківського полковника Семена Половця. Одружена першим шлюбом була з полковником польської служби Самійлом Фридрикевичем, який

перейшов на козацький бік, і теж був полковником Білоцерківським. Обидва, — тесть та зять, були близькими товаришами Петра Дорошенка. Одружилася Ганна Фридрикевичева з Мазепою після смерти її чоловіка, десь у 1688-89 році. Вона трималася осторонь від державно-політичного життя, пише О. Оглоблин, і віддавала головну увагу родині та маєтково-господарчим справам. Невідомо, чи мала вона дітей від Мазепа. Від Фридрикевича мала двох: сина Криштофа, що був сотником Седнівським та доньку Марію, що була одружена з сином полковника Білоцерківського — Громикою. Тихо й непомітно померла вона в 1702 році.⁹⁾

Напів-легендарні відомості збереглися про дружину славетного Семена Палія, полковника Білоцерківського. Він користався величезною популярністю серед козацтва, і з казковою швидкістю залюднив Білоцерківщину або „Фастівщину”, як називали його територію. Помічницею Палія була його друга жінка, якої ім'я не збереглося, але його заховала народна пам'ять під ім'ям „Палііха”. Перекази розповідають, що вона допомагала своєму чоловікові в його діяльності, а під час відсутности його — командувала козаками. Донька її одружилася з полковником Танським, і в одній з церков Фастівщини зберігся портрет Палііхи з онуками Танськими, дуже цінна пам'ятка початку XVIII ст.¹⁰⁾

Історія знає також низку трагічних постатей — політичних жертв боротьби Москви з Україною. Тут треба згадати заарештованих та засланих у Сибір родичок емігрантів: матір і дружину Федора Мировича — Пелагію та Олену, дружин тієї старшини, що пішла на еміграцію; Жінок тих було страчено, а в першу чергу жінку та доньку наказного гетьмана Полуботка.

Трагічна доля спіткала Ганну Герциківну, що одружилася року 1698 з Пилипом Орликом. Він незабаром став

⁹⁾ О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, Париж, 1960, ст. 15.

¹⁰⁾ Н. Полоцька - Василенко. Мазепа і Палій. Вісник ОдЧСУ 1959. ч. 7, ст. 7--12, Нью-Йорк.

„Введення”. Ікона з Преображенської Церкви у В. Сорочинцях.

На ній вище товариство XVIII ст. — одні в українському,
інші в „німецькому” одягу.

генеральним писарем і найближчою особою до гетьмана Івана Мазепи. Ганна пережила жах Полтавської катастрофи, еміграції до Бендер, смерть гетьмана. Здавалося б, чоловік її Пилип Орлик здобув найвищу рангу, про яку можна було тільки мріяти — був обраний на гетьмана. Але це

була страшна трагедія: він дістав булаву гетьмана, але не мав жодних коштів. Великі скарби Мазепи дістав його небіж Войнаровський, який відмовився від гетьманської булави. Пилип Орлик взяв булаву, і, як ідеаліст і патріот, розпочав працю. Він вживав на політичні справи власні кошти, а їх було небагато. Почалися злидні, але, не зважаючи на це, він все своє життя, аж до смерті в 1742 році, не тратив надії на те, що Україна буде незалежною. Він писав листи до монархів Європи, складав політичні союзи, підтримував стосунки з Україною. І у всій його діяльності непомітна для людей, але віддана своєму чоловікові та його плянам, поділяла з ним його радості, яких було замало, та розчарування й злидні — його дружина Ганна. Проте образ цієї видатної жінки значно більший, ніж вірної супутниці свого чоловіка. Професор Крупницький, кращий дослідник біографії Пилипа Орлика, кількома фактами наświetлив нам постать цієї нещасливої гетьманової. Ганна Орлик була другом та співробітницею чоловіка. Цікавий факт навів О. Лазаревський: року 1708 Ганна Орликова, тоді дружина генерального писаря, була в Прилуках, коли туди прибув колишній канцелярист гетьмана Мазепи, Михайловський, що перейшов на бік царя. Він приїхав, щоб умовляти старшину переходити на бік царя. Пилип Орлик, разом з гетьманом, перебував за Десною. Ганна Орликова наказала посадити Михайловського у в'язницю, а сама спішно повідомила гетьмана про цю справу. Спішна евакуація Прилук врятувала Михайловського від смертної кари.¹¹⁾ Цей факт надзвичайно важливий: тут ми бачимо приклад того, як дружини беруть безпосередньо активну участь у справах адміністрації. Приходять на думку й Універсали Ганни Хмельницької, і „командування” Паліїхи, і участь у справах Любові Кочубей, і пізніша постать гетьманової Насті Скоропадської, що „носила булаву”. Важне те, що наказ Ганни Орликової виконано!

Цей факт освітлює особу Ганни Орликової, і вже ніщо не дивує нас. Року 1713 Войнаровський, племінник Іва-

¹¹⁾ А. Лазаревський. Описание старой Малороссии, Киев, 1893, т. II. стор. 163.

на Мазепи, що дістав усі його скарби, а разом з ними й державні, хотів одружитися з жінкою Семена Забіли, теж Ганною, яка не була розведена з Забілою. Мабуть, тоді гетьмана Орлика не було в Бендерах, бо виступила гетьманова Ганна: вона заборонила „козацькому” священникові вінчати Войнаровського з Забіловою. Ми не будемо входити в аналіз причин; була це фамілійна боротьба Орликів з Войнаровськими, були й інші причини, але для нас дається факт: гетьманова забороняє вінчати. Так змальовується силуетка жінки, яку міцно забули потомки.¹²⁾

Орлики жили спочатку в Швеції, потім Ганна сама жила у Вроцлаві та Кракові, ховаючись від царських агентів у монастирях. Вона бідувала, але все життя залишалася зразковою дружиною та матір'ю. Свого сина Григорія вона так виховала, що він став найближчим помічником та підтримкою батька. Перемагаючи злидні, вона не відходила від громадсько-політичної праці, спочатку допомагаючи своєму чоловікові, а потім синові Григорієві. Ганна Орлик увесь час ретельно стежила за політичним життям, і коли чоловік її почав обережні стосунки з царськими агентами, Ганна стримувала його від неоправданого оптимізму. У 1721 році вона, перебуваючи в Кракові, допомагала чоловікові, який жив в Салоніках, зноситися з різними політичними чинниками. Допомогала вона й синові Григорієві зноситися з Мировичем та Нахимовським, що їздили емісарами Орликів до Запоріжжя. Взагалі, вона добре орієнтувалася в політичних ситуаціях. В той же час вона з великою обережністю робила кожний свій крок, боячись хоч чимсь пошкодити своєму чоловікові в його політичних плянах, характеризував її Б. Крупницький.¹³⁾

¹²⁾ Б. Крупницький. З життя першої української еміграції, Прага 1940 стор. 4.

¹³⁾ Б. Крупницький. З життя першої української еміграції. Прага, 1940, стор. 4, 8.

Його ж. Гетьман Пилип Орлик. Мюнхен, 1956, стор. 70.

І. Борщак. "Orlikiana", Хліборобська Україна, 1922—1923, т. IV, стор. 358.

Б. Барвінський. До побуту Ганни Орлик в Станіславові. Ювіл. Збірник на пошану М. Грушевському, К. 1928, стор. 234—240.

Інший характер мала гетьманова, що ім'я її зберіглося в приповідках та переказах. Це — друга жінка гетьмана Івана Скоропадського, красуня Анастасія („Настя” оповідання Маркович). Вона збереглася в пам'яті людей, як жінка енергійна, твердої вдачі. Не дурно оповідали про неї, що „Настя носить булаву”. Проте не можна вважати її за позитивну постать: головна увага її була спрямована на збагачення. Вона скуповувала й захоплювала землі, брала за чоловіка хабарі. Але такий був час... не сама вона так робила. І довго після її смерті, після скасування гетьманства залишилася вона „Глухівською панею”, бо Глухів був столицею Гетьманщини після Мазепи. Значну частину своїх багатств витратила вона на церкви, монастирі, головне Гамаліївський монастир біля Глухова, що заснувала його спільно з чоловіком.¹⁴⁾

Серед жінок України XVIII ст. треба згадати жінку, що пережила казкове життя. Це козачка села Росошки, Козелецького повіту, на Чернігівщині — Наталя Розум. Вона була вдова неможливого козака, мала двох синів та одну чи двох доньок. Старший син Олекса мав чудовий голос, і коли приїхали з Москви до села вишукувати добрих співаків для хорів, то Олексу повезли до Москви та до Петербургу. Там в нього закохалася царівна Єлисавета, а коли стала царицею, одружилася з ним. Він став графом Розумовським. Було привезено молодшого брата Кирила, що зробив теж блискучу кар'єру: став президентом Академії Наук, та гетьманом України. Було привезено й Наталку Розум, що стала графінею Розумовською. Байка з тисячі та одної ночі Шехерезади! Але в XVIII в. в російській імперії не було нічого неможливого. Тут цікаве інше: всі джерела, що згадують приїзд та перебування старої козачки в Петербурзі підкреслюють, з яким почуттям власної гідності тримала себе ця неписьменна жінка в оточенні вищої аристократії столиці! Пам'ятками її химерної долі служать дві пропам'ятні дошки: одна

¹⁴⁾ О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, Париж, 1960, стор. 15.

Портрет Наталки Розумихи. Середина XVIII ст.

на сволюку хати в Росошках: „Цю хату побудувала раба Божа Наталка Розумиха року 1742”, а друга на величнотому храмі в Козельці: „Цей храм спорудила раба Божа графиня Наталія Розумовська, року 1745”.¹⁵⁾

XVIII століття не освітлюють постаті видатних українських жінок. Багато таких, імена яких збереглися в спогадах, але вони не мають інтересу. Це жінки колишньої

¹⁵⁾ Луговий. *Визначне жіноцтво України*, стор. 127.

старшини, нових „дворян російської імперії”, що стихійно протестують проти русифікації, що розмовляють тільки українською мовою, що не хочуть змінити української носі на модні роброни. Це ті матері, що свято бережуть звичаї українські у всьому хатньому побуті й не дають загаснути цьому вогникові. Величезну роль відіграють у цій справі, — справі збереження старих традицій, духовні родини на всьому просторі України.

IV.

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ ХІХ—ХХ СТОЛІТТЯ

В середині ХІХ ст. на Полтавщині, в Чернігівщині, серед молодшого покоління жінок шириться інтерес до України. В рукописах ходять вірші Шевченка. Цікаво, що коли 29 червня 1843 року Шевченко приїхав до великопанського палацу пані Тетяни Вільхівської, в с. Місівці, де в цей день збиралося до 200 гостей, виявилось, що чимало жінок, українських аристократок, розмовляли українською мовою та вже знали вірші Шевченка.¹⁾ Все це робило те тло, на якому здобувають ще більше значення відносини, які створилися в Яготині.

Яготин належав унуці гетьмана Кирила Розумовського Варварі, що була одружена з князем Миколою Волконським; він дістав прізвище своєї матері, як останній в роді князів Репніних. Рідний брат старого князя був декабрист — князь Волконський; в домі Репніних виховувався син Волконських, якого залишила мати, Марія Миколівна Волконська, що поїхала добровільно з чоловіком на Сибір. Зрозуміло, що настрої в домі Репніних був опозиційний. Донька Репніних, княжна Варвара, глибоко полюбила Шевченка, дружнє ставлення знайшов він і з боку родичок її, — сестер Псіол.²⁾

Дуже цікаву гіпотезу подав І. Качуровський; перше ім'я української поетки — Олександра Псіол (одна з цих сестер — Н. П. В.). Вона — автор поезії, що раніш уважали Шевченковою: „До сестри”. Поезія витримана в Шевчен-

¹⁾ П. Зайцев. *Життя Тараса Шевченка*, Париж 1955, стор. 98—99.

²⁾ П. Зайцев, там же, стор. 107—125.

Портрет Варвари Репніної. Т. Шевченко

ковому стилі. О. Псіол народилася в 1817 році. Дата смер-ти її невідома.³⁾

З того часу, з середини XIX століття, збільшується коло видатних українок, що виступали на різних форумах українського життя, чи як письменниці і вчені, чи в різних галузях мистецтва, або на громадському та політичному полі. Змінюлися часи, змінюлися вимоги, які ставило життя, а жінки завжди, в парі з вимогами часу, йдуть на допомогу своєму народові. Я не буду згадувати тих видатних жі-

³⁾ І. Качуровський. „Українські поетеси”, *Українські Вісті*, Новий Ульм, I, X, 1967.

нок, що були подругами та помічницями своїх чоловіків в їх діяльності, так як присягали вони колись, коли вінчалися, не буду оповідати про тих матерів, що виховували в найтяжчі часи дітей свідомими, відданими батьківщині патріотами. Я оповідатиму лише про тих жінок, які самі, особистою діяльністю прислужилися Україні та її культурі.

ЖІНКИ В ЛІТЕРАТУРІ

Першою і найбільшою галуззю, в якій визначилися жінки, була література. Ім'я першої видатної письменниці — Ганна Барвінок. Це був псевдонім, під яким виступала Олександра Кулішева, з Білозерських, донька заможних дідичів (1828—1911). Вона походила з Чернігівщини, з Борзенського повіту, і була тісно зв'язана з сільським життям. Писати почала вона дуже рано, і значніші оповідання її присвячені сільському побуту, переважно сільських жінок. Правим був її біограф, Б. Грінченко, коли назвав її „постом жіночої долі”.

Майже одночасно з Ганною Барвінок виступила Марко-Вовчок (псевдонім Марії Маркович, 1834—1907). Вона народилася в Орлі, в родині дідичів Вілінських, зрусифікованих українців. Скінчила дівочий інститут, перші роки її життя не були зв'язані з Україною. Лише після одруження з Опанасом Марковичем, відомим українським етнографом, року 1851, Марія зацікавилася Україною. Маркович тоді відбував в Орлі заслання за участь в Кирило-Методіївському товаристві. Це накладало на нього певного роду авреолу, робило з нього героя, що страждав за свій народ. Під його впливом дружина вивчила українську мову і почала цікавитися життям українських селян. Наслідком цього зацікавлення були її перші оповідання українською мовою, які притягли до молодої письменниці увагу читачів. Вона викликала захоплення і в Тараса Шевченка, який назвав її своєю „донею”. Тургенєв спеціально вивчав українську мову, щоб перекладати оповідання Марка-Вовчка. Вона молода, гарна, чарівна стояла в центрі уваги пись-

Ганна Барвінок

менників України та Росії. Її подорож до Парижа поширила чар її на Париж. Мало хто з українських письменниць мав такий успіх, як Марко-Вовчок. Всюди вона пробуджувала інтерес до України. По смерті чоловіка, вона одружилася з Жученком, але вже не писала так багато й не мала такого успіху. Твори її перекладено на російську, а деякі й на французьку мови. Цим вони зробили велику прислугу українській справі.⁴⁾

⁴⁾ Ю. Ріс. *На Світанку*, Нью-Йорк, 1963.

О. Бринь, „Біографія чи уява”, *Промінь*, 1964, ч. 7.

Марко Вовчок

Року 1849, в родині гадяцького діди́ча Петра Драгоманова народилася донька Ольга (1849—1930), якій доля судила стати одною з визначніших жінок України кінця XIX та першої чверти XX століття. Маючи 19 років, вона одружилася з мировим суддею Петром Косачем і переїхала з ним до Звягеля (Новоград-Волинська). На Волині Косачі жили в Рівному, Луцьку, Ковлі, а в Колодязному біля Рівного мали свій маєток. Таким чином, знайомство Ольги поширилося: не тільки Полтавщина, але й уся Волинь стала її тереном. Тут вона почала збирати етнографічні матеріяли, записувати місцеві народні пісні, перекази й виступати з власними оповіданнями під псевдом „Олена Пчілка”. Вона перекладала на українську мову твори Гоголя, а коли після 1905 року цензурні умови пом’ягшали, заснувала часопис „Рідний край”, та дитячий — „Молода Україна”. Олена Пчілка була першою письменницею з Наддніпрянської України, що поїхала в Галичину й нав’язала дружні зв’язки з видатною письменницею галицькою Наталією Кобринською. Творчість Олени Пчіл-

ки була дуже різноманітна: вона писала вірші, оповідання, спогади (про Михайла Драгоманова, свого брата). В творчості її можна відзначити таку цікаву рису: вона перша з українських письменниць стала брати теми для своїх оповідань не тільки з побуту селян, а також з життя української інтелігенції. Це мало велике значення, бо раніш панувала уява, що український народ — то тільки селяни.

Діяльність Олени Пчілки була надзвичайно різноманітна, і я буду далі згадувати її в різних ділянках української культури. Треба додати, що родина Косачів дала багато видатних письменників, а в першу чергу треба поставити доньку її — Лесю Українку; були письменниками й син її Михайло та його дружина Олександра.

Дуже цікава постать письменниці Галичини, з якою нав'язала дружні стосунки Олена Пчілка — Наталія Кобринська (1851—1920). Вона була донькою пароха с. Белелуї, о. Озаркевича. Духовенство Галичини взагалі на початку XIX століття було найбільш освіченою, культурною верствою Галичини, але дівоча освіта тут стояла низько. Не було, або було дуже мало шкіл для дівчат, і Наталія Озаркевич мусіла обмежитися хатньою освітою, то за допомогою братів-гімназистів, то самотужки. Маючи 20 років, одружилася вона з теологом Кобринським, але за шість років втратила чоловіка й повернулася до батьків. Їй вдалося побувати в Швейцарії, у Михайла Драгоманова. Він підтримав самотню жінку й дав пораду, як прикласти сили,

Олена Пчілка

щоб піднести галицьке жіноцтво. Спроба Кобринської заснувати жіноче товариство в Станиславові (1884 р.) зазнала невдачі через байдужість жінок. Невдалі були й інші спроби об'єднати жінок. В спробах цих брала участь Олена Пчілка. Проте Н. Кобринська виявила значний талант на полі літератури. Спочатку писала вона в альманахах, які почала видавати в 1891 року, а потім вона пише багато оповідань, головню з історії жінок; значна частина їх ще не надрукована, хоч вони мають велику вагу.⁵⁾

Наталія Кобринська

Року 1860 народилася в Дрогобичі одна з цікавіших письменниць Галичини — Юлія Шнайдер (1860—1947). Вона одружилася з учителем Нементовським і все життя учительвала. З 1883 року вона виступає в літературі з поезіями, під псевдом Уляни Кравченко. Була вона дуже талановитою поеткою і залишила багато творів у формі віршів та збірок. Уляна Кравченко була добре ознайомена з кращими зразками німецької, російської та української літератури. На її творчості позначився вплив Івана Франка. Але, назагал, в неї переважали жіночі мотиви. У своїх творах вона закликає жіноцтво до освіти, до боротьби за свободу. Крім літературної праці, її діяльність важлива тим, що вона була одною з піонерок жіночого руху в Галичині, й була близькою співробітницею Наталії Кобринської.⁶⁾

⁵⁾ Л. Дражевська. *Визначні жінки України*. Новий Ульм, 1950.

Л. Б. „Незабутня постать”. *Наше життя*, 1955, ч. 9, стор. 3.

⁶⁾ Р. Завадович. „Памяті Кравченко”. *Овід*, 1967, ч. I, стор. 5—12.

Л. Бурчачинська. „Уляна Кравченко”. *Наше життя*, 1960, ч. 6, стор. 3.

Одночасно з Наталією Кобринською та Уляною Кравченко в Галичині, на Буковині з'являється письменниця виключного таланту. Це Ольга Кобилянська (1863—1924). Вона народилася в містечку Гура-Гуморі; батько її був українець, мати — німкеня. Родина була знімчена. Ольга ходила до німецької школи й перші її твори були написані німецькою мовою. Тільки коли родина переїхала до Чернівців, почала Ольга Кобилянська вчитися української мови. Великий вплив на неї зробило знайомство з Наталією Ко-

Уляна Кравченко

бринською та з родиною Косачів, Старицьких, Лисенків. Вона опинилася в сфері українських інтересів, в оточенні видатніших представників української культури. Щира дружба зв'язала її з Лесею Українкою. О. Кобилянська стала видатною письменницею. Писала вона гарні новелі, в яких виявила тонкий психологізм, ліризм, відчуття природи. В своїх повістях, як „Земля”, „В неділю рано зілля копала”, „Царівна”, „Ніоба” тощо, О. Кобилянська виявляє себе як борця за права жінки, за емансипацію, за правду та свободу особи. Вона перша стає на оборону жінки. В розробленні характерів і ситуацій, вона найглибший психолог і філософ у літературі.⁷⁾

Довгий час йшли дискусії з приводу творчості О. Кобилянської, але тепер вже визнано за нею одне з перших

⁷⁾ М. Євшан. *Під прапором мистецтва*, Київ, 1919.

П. Филипович. *У неділю рано зілля копала*, Харків, 1927.

Його ж *Земля*, Харків 1929.

Л. Бурачинська. „Причинки до історії української літератури на Буковині”, *Буковина, її минуле і сучасне*, Париж, 1956, стор. 1—6.

місце серед письменниць цілої слов'янщини. Л. Білецький писав, що Кобилянська „найсильніша повістярка й новелістка з усіх жінок цілої слов'янщини”. В українській літературі вона започаткувала новий напрям — неоромантизм. В історії літератури Буковини займає вона перше місце після Федьковича.⁸⁾

Марія Загірня

Дуже плідною та популярною письменницею кінця XIX та першої половини XX століття була родичка Ганни Барвінок (внучатна племінниця) Любов Олександрівна Яновська, народжена Щербачова (1861—1941). Вона писала оповідання, драми спочатку російською мовою і друкувала їх в Київській Старині, а потім мовою українською, і друкувала їх в „Раді”, галицькій „Зорі” тощо. Творчість Яновської присвячена переважно життю села, зокрема тяжкій долі жінки.⁹⁾

Одночасно з Яновською виступила Людмила Василівська, народжена Березина (1861—1927), що писала під псевдонімом „Дніпрова Чайка”. Вона друкувала свої твори в „Зорі” і в „Літературно-Науковому Віснику”. З 1919 року видала вона кілька окремих збірок своїх віршів та прози, а 1930 року в Харкові було видано повну збірку її творів. Дніпрова Чайка цікава тим, що вона перша з українських письменниць внесла в українську літературу символізм.

⁸⁾ Михайлина Рохкевич. „Про Ольгу Кобилянську”, *Промінь*, 1967, ч. II, стор. 9—11.

⁹⁾ Віра Драч. „Любов Олександрівна Яновська”, *Наше Життя*, 1962, стор. 3—4.

В іншому роді писала Марія Грінченко, народжена Гладиліна (1863—1928), що виступала переважно під псевдом Марія Загірня. Вона була дружиною Бориса Грінченка й поділяла з ним його праці з етнографії та філології. Загірня писала головним чином популярні оповідання, як „Орлеанська дівчина”, „Мудрий учень”, тощо. Перекладала на українську мову твори Ібсена, д’Амічиса, Марка Твейна, Зудермана, Бічер Стоу й інших. Саме в цьому була велика заслуга її перед українським народом і його культурою.

Наприкінці XIX століття в Києві організувався гурток діячів літератури та мистецтва, об’єднаний біля родини Старицьких. Центром цього гуртка був сам Михайло Петрович Старицький, одружений з сестрою Миколи Віталійовича Лисенка, — Софією Віталіївною. Лисенко та Старицький були товаришами зі студентських часів, вони були ініціаторами Студентської громади, яка перетворилася, коли вони вже перестали бути студентами, на „Стару Громаду”. В цій родині Старицьких зосереджувалися всі пляни піднесення української культури. Тут Лисенко грав свої українські пісні, аранжеровані для концертів. Старицький захоплювався театром, писав п’єси. Один час він сам мав трупу, але за цю справу заплатив майже всім своїм, не малим майном.

Близька до Старицьких була родина Косачів, що деякий час мешкала в Києві. Там, на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, пізніш вул. Саксаганського, мешкали поруч Старицькі та Косачі. Господу, де весь час, зранку до вечора, було повно людей, де співали, деклямували, грали на роялі, обговорювали новини українського літературного характеру, називали в Києві „Українські Атени”.

Правдивою душею цих „Атен” була донька Старицьких Людмила (1868—1941). Старша, Марія, захоплена театром, грала на сцені й мало вносила душі до цього гуртка. Людмила теж, не довгий час за молодих років, грала на сцені. Вона рано почала писати вірші й писала їх надзвичайно легко, тому, мабуть, не надавала їм значення, і більша частина їх загинула. Писала вона російською мовою в

Ольга Кобилянська

газетах „Кіевское Слово” та „Кіевські Отклики”, українською в „Раді” та Львівських виданнях. Цікаво, що один з найбільших — „Відкрита могила”, зберігся тільки завдяки добрій пам’яті Н. Дорошенко. Людмила брала участь у праці батька, була співавтором „Перед бурею”, „Маруся Богуславка”, „Богдан Хмельницький”. Правда, що співавторство не було зазначене, але про нього знали всі.¹⁰⁾

¹⁰⁾ О. Моргун. „На провесні то було...” *Визвольний шлях*, Лондон 1963, ч. V, стор. 542—543.

Людмила Михайлівна писала статті, рецензії, переробляла п'єси для українського театру (напр. переробила для театру Садовського „Енеїду” Котляревського), писала лібретто опер для Лисенка (напр. для опери „Нюктюрн”), писала тексти для романсів Лисенка, перекладала лібретто опер українською мовою, зокрема в 1918 році, коли почалася українізація опери. Писала сама драми, як „Останній сніп”. Під кінець життя розпочала писати великий роман на тему „Останні роки Запоріжжя”. Тема роману — конфлікт між батьками-запорожцями та синами, між старшим і молодшим козацьким поколінням, що піддавалося російським впливам. Для цього роману Людмила Михайлівна брала матеріяли у мене, і я дивувалася, як добре орієнтувалася вона в новій для неї темі! Близька до цього роману була її п'єса „Останній сніп”. Близька була й остання її п'єса написана по-російському для Московського театру: „Красний петух” (Червоний півень). Підписала Людмила іменем сестри її, Оксани Стешенко, бо тоді, коли писала цю п'єсу, після процесу СВУ, було заборонено їй будь що друкувати. Друга Світова війна перешкодила появі п'єси на сцені, але можливо, що в архіві Московського державного театру зберігся рукопис її.¹¹⁾

Людмила Старицька-Черняхівська

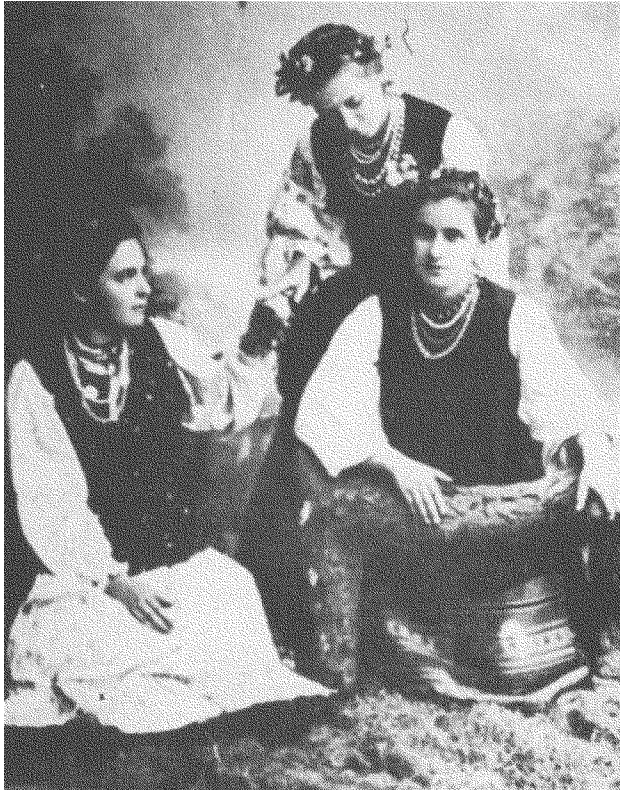
¹¹⁾ Н. Данилевська (Полонська-Василенко), „Загублений рід”, *Визначні жінки України*, Новий Ульм, 1950, стор. 36—64.
Н. Полонська-Василенко. „Остання п'єса Л. Старицької-Черняхівської”, *Україна*, Париж, ч. 8, 1952, стор. 645—648.

Тяжка була доля Людмили Михайлівни. Року 1930 притягнуто було її та чоловіка її, професора О. Г. Черняхівського, до суду в справі СВУ, але вирок був „умовний”, і обох їх звільнили. Року 1938 було заарештовано й заслано в Сибір доньку Черняхівських, Рону. Там вона збожеволіла. Мати їздила шукати її — і не знайшла. А року 1939 помер О. Г. Черняхівський, і вона залишилася сама. Під час евакуації Києва, 1941 року, Людмилу Михайлівну та її сестру Оксану Стешенкову заарештовано, і в Дарниці біля Києва розстріляно.¹²⁾ Людмила була на чотири роки старша за доню Косачів — Ларису (1871—1913), славетну письменницю, що писала під псевдом Леся Українка.

Небагато було в Україні таких письменників, які б своєю творчістю викликали таке широке зацікавлення і дали привід до появи такої великої літератури — біографічної і критичної, як Леся Українка. А все ж таки не все в її біографії ясне, а від цієї неясности не ясні настрої письменниці і впливи, що мали місце в її житті. Лариса Косач була другою дитиною Косачів. Перваком був син Михайло, в майбутньому доцент Харківського університету. Він був такий, якого хотіла мати — Олена Пчілка: красунь, жвавий, здоровий, веселий, дотепний. Поруч з ним Лариса залишалася в тіні: не була вона вродливою, була соромливою, мовчазною. Мати, красуня, весела й чарівна, не могла пишатися такою дитиною й Лариса з дитинства болюче це відчувала, може навіть більше, як завжди буває в дітей, коли вони не є улюбленцями матерів. Лариса помічала, що мати упосліджує її перед братом, підкреслюючи, що він розумний, гарний, і згодом вона сама скаржилася на таке ставлення матері й казала, що тільки завдяки доброму характерові та любові до неї Михайла, вона не зненавиділа його. Лариса зростала зосереджена в собі, не була такою веселою, як її молодші сестри-красуні: Ольга, Оксана, Іси-

¹²⁾ Н. Полонська-Василенко. „Л. М. Старницька-Черняхівська”, Літературна газета, Мюнхен, 1960, чч. 6, 7. Передрук: СВУ-СУМ. Збірник 2, Нью-Йорк, 1964.

Н. Пазуняк. „Многогранне життя”, *Наше Життя*, 1955, ч. 3, стор. 1.
Б. Горещкий. „Загибель славного роду”, *СВУ-СУМ, Збірник*, Нью-Йорк, 1964, стор. 106—116.

Леся Українка стоїть, нахилившись до сестри Ольги Косач-Кривенюкової, перша зліва Оксана Старицька, пізніше Стешенко. Фото 1896 р.

дора. Вона залишалася в тіні. До цих болючих переживань дитини приєдналася ще страшна хвороба, — туберкульоз костей, що примусив її, молоду дівчину, лежати. А вона з дитинства пристрасно любила природу, любила рідну Волинь, озера та ліси Ковельщини. Все це ще більше викликало її самотність. Леся рано почала писати вірші; їй було лише 13 років, як було надруковано її першого вірша.

Особисте життя Лесі Українки було трагічне. Хвороба заповнила її фізичними стражданнями. Вона їздила до Бер-

ліна, де їй робили операцію, але не вилікували. Вона їздила до Єгипту і так само повернулася хворою. Їздила сама, бо ніхто з великої родини не міг присвятити себе, щоб опікуватися хворою. Мати була захоплена власними творами, громадською та політичною діяльністю. Сестри, значно молодші, мали своє власне життя. Не дала щастя Лесі Українці і любов. Не знаю, чи дав їй хто радість любови. Знаю лише одного, хто любив її до смерті і навіть вважав за красуню, — це був А. Ю. Кримський. Через 29 років по її смерті, в зворушливому вірші, якого П. О. Тичина присвятив ювілею Кримського, є рядки в яких говориться, що Кримський щодня думає про „вічно мрійну Лесю Українку”. Але взаємності Кримський у Лесі не знайшов. Єдина відома мені любов її дала їй тільки страждання, що відбилися в чудовій її ліриці:

„Я бачила кохання й молодості
І все, чим красен людський вік убогий.
Те все було, та тільки за вікном” . . .

Об'єктом цього нещасливого кохання був молодий, гарний, веселий студент, що мешкав у дворі садиби, де мешкали Косачі, в будинку, фасадом на вулицю Назар'євську 23; це був Гамбаров, у майбутньому професор Московського університету.¹³⁾ Але можливо до неї можна прикласти афоризм, що нещаслива, не розділена любов викликає більшу глибинну творчість, ніж щаслива. Якби Данте знайшов щастя з Беатріче --- світ втратив би знаменитого поета... Так і Леся Українка: позбавлена звичайного щастя жінки, вона вся віддалася творчості.

Великий вплив на Лесю мав її дядько — Михайло Драгоманів. Мабуть під його впливом вона заглиблювалася в історію Еллади та всього світу. Леся Українка була першою видатною письменницею України, яка вийшла за межі України. Вона глибоко переживала недолю України, та шукала аналогії для неї у світовій історії. Від віршів і оповідань перейшла Леся Українка до своїх славетних драм:

¹³⁾ О. Моргун. „На провесні то було”, *Визвольний Шлях*, 1963, ч. 30.
М. Бачинська-Донцова. „Особисте в ліриці Лесі Українки”, *Наше Життя*, 1953, ч. 9, стор. 3.

„Оргія”, „Катакомби”, „Кассандра”, що дають таку аналогію. В „Кам'яному господарі” дала вона нову інтерпретацію сюжету Дон Жуана, глибоку психологічну драму, перед якою відходять на другий плян романтичні елементи. В „Лісовій Пісні” вона показала красу улюбленого Волинського Полісся, з його мітологією і казками. В таких віршах, як „Кредо”, тощо, вона дає виключної сили ідеологію української жінки. Про моральну силу Лесі Українки найкраще висловився І. Франко. „В часи найбільшої реакції” — писав Франко — „по всій Україні лунав єдиний мужній голос: то був голос слабкої, хворої, прикутої до ліжка дівчини — Лесі Українки”.

За кілька років до смерти Лесі Українка одружилася зі старим приятелем родини Косачів, Климентом Васильовичем Квіткою, і поїхала з ним на Кавказ, де він служив. Це було подружжя, що могло б дати їй спокій, але Квітка був теж хворий. Леся Українка померла 1913 року, і тіло її перевезли до Києва.

До родини Косачів належала дружина брата Лесі Михайла, Олександра Євгенівна, народжена Судовщикова (1867—1924). Писала вона під псевдом Грицько Григоренко. Її оповідання, головним чином з життя селян, були реалістичного напрямку й малювали матеріальні злидні села, а ще більше — його моральний занепад (напр. „Батько”, „Хто кого”, „Доля”, „Наші люди на селі”, тощо). Її оповідання друкували в „Раді”, „Рідному Краю”. Сучасна критика поставилася до її оповідань негативно: писали, що вона надто песимістично ставиться до села, звертає уваги на негативні явища. Проте Франко високо цинив їх. Року 1930 в Харкові було видано два томи праць Грицька Григоренка, вже після смерти автора.¹⁴⁾

Близькою до родини Старицьких була Валерія О'Коннор (1867—1930), сестра першої жінки Миколи Лисенка. Вона вчилася разом з Марією та Людмилою Старицькими і так, як Людмила, рано почала писати вірші. Потім писала багато оповідань, драм, що їх друкували в різних ви-

¹⁴⁾ Лідія Дугова. „Олександра Косач-Грицько Григоренко”, *Промінь*, 1968, ч. I, стор. 9—10.

Леся Українка

даннях Наддніпрянських та галицьких. Одружилася з родичем Марка-Вовчка, Вілинським і виїхала з ним за кордон. За кордоном встигла надрукувати деякі свої твори, серед них важніший „Спогад про Старицьких та Лисенків”. Втративши чоловіка, хвора й самотня покінчила з собою, — кинулась під потяг.

З видатних письменниць, що не були зв'язані з колами Старицьких, треба згадати Христину Алчевську (1882—1932), доньку харківського мільйонера. Мати її, теж Христи-

на Алчевська, була видатна громадська діячка. Христина — донька Алчевська писала вірші, оповідання. Надрукувала чотири збірки своїх творів. Вона пройшла весь тяжкий шлях української інтелігенції за революції: з багатої жінки перетворилася на бідну вчительку. Зрозуміло, що вже писала мало, хоч дещо за советів друкувалося в „Червоному Шляху”.

Типова біографія талановитої письменниці Зінаїди Павлівни Тулуб (1892—1963). Вона пройшло важкий шлях. Батько помер, коли вона була мала; вона мусіла утримувати стару матір. По закінченні Жіночих Курсів у Києві, довго шукала на чому зосередитися. Деякий час працювала в Академії Наук під проводом Академіка Кримського. Писала невеликі оповідання; захоплювалася кіном і написала фільм з історії гетьмана Сагайдачного; йому не пощастило дістати ухвалу. І тут їй порадили переробити його на роман. Так постав її роман „Людолови” — з життя Сагайдачного. Вона використала науку, що здобула під проводом Кримського, — значна частина роману присвячена побуту татар. Несподівано „Людолови” здобули авторів велику славу. Письменниця трохи відпочила від злиднів і мріяла про продовження роману, мала вже й інші літературні пляни. Раптом все обірвалося. Несподівано 1938 року її було заслано. На засланні пробула 10 років. Де потім перебувала, того невідомо. Але так само несподівано, як була заслана, в 1960-их роках вона знову з’явилася в Києві. Було визнано її літературні заслуги після 25 років повної про неї мовчанки. „Людолови” було перевидано і відсвятковано її 70-річчя. Незабаром після того вона померла.¹⁵⁾

З видатних письменниць нашої доби згадаю двох. Перше за все — Наталену Королеву, народжену Дунін-Борковську (1888—1967). Вона мала широку освіту й добре знала чужі мови. Писала українською і французькою мовами. Наталена Королева часто брала сюжети з давньої історії України, виявляючи добре знайомство з українською істо-

¹⁵⁾ Петро Кізко. „Письменниця в Україні”, *Наше життя*, 1963, ч. V, стор. 3.

Олена Теліга

рією. Дуже цінні оповідання її на Євангельські теми та Старого Заповіту. В них виявляла вона знайомство з місцевими умовами й розуміння психологічних переживань діючих осіб.

Остання письменниця, якої ім'я я згадую, — це Олена Теліга, народжена Шовгенева (1907—1942). Молода, талановита поетка, донька зросійщеної української родини, вона лише на еміграції, в колі українських студентів Подєбрдської Академії та УВУ визнала себе українкою, і стала твердо й безкомпромісово на українському ґрунті. Вона мріяла разом з українською молоддю про Україну, і в 1941 році міцно повірила, що Гітлер несе Україні волю. Повіривши в це, вона одна з перших ринулася в Україну, не знаючи ні місцевих умов, ні небезпек, що чекали її там. І стала вона жертвою двосторонньої провокації: її розстрі-

ляло гестапо. Так обірвалося молоде життя, що могло дати багато українській культурі!¹⁶⁾

На цьому кінчаю мій перелік видатніших українських письменниць за майже сто літ. Список цей можна було б поповнити в кілька разів. Я не даю тут імен сучасних письменниць, яких ми всі знаємо, і в дальшому не буду переходити на сучасність.

ЖІНКИ В НАУЦІ

Офіційний шлях до науки відкрився для української жінки значно пізніше, коли вона вже мала видатних представниць на полі літератури. До кінця 1870-их років українська жінка могла здобувати високу освіту тільки за кордоном, або на Вищих Жіночих Курсах Петербурга та Москви. Там, зокрема на „Бестужевських” Курсах в Петербурзі, завжди було багато українок.

Року 1878 було засновано Вищі Жіночі Курси в Києві та Харкові. На них виклади вели переважно університетські професори, і програма навчання відповідала університетській. Проте була велика різниця в правах, що давали вони слухачкам: прав викладання в вищих класах гімназій, прав діставати наукові ступні вони не давали. Не зважаючи на це, на Курсах було дуже багато слухачок. На початку 1880-их років, у зв'язку з зміцненням реакції, було закрито ці Курси. Тільки після революції 1905 року почали засновувати знову жіночі Курси. Спочатку то були Курси приватні (у Києві — проф. М. В. Довнар-Запольського та А. В. Жекуліної), а року 1906 було відкрито Державні Вищі Жіночі Курси у Києві, Харкові, Одесі. Одночасно був дозволений вступ жінкам до університетів, Комерційних Інститутів, Політехнічних Інститутів. Для жінок було засновано окремі Медичні Інститути. Таким чином, після 1905 року для української жінки було відкрито шлях до вищої освіти.

¹⁶⁾ С. Ледаєнський. „Зустріч з Оленою Телігою”, *Державницька Думка*, Філадельфія, 1952, ч. 5, стор. 49—56.
Т. Б. Б. „Крізь полум'яні межі” (О. Теліга), *Наше життя*, 1962, ч. II, стор. 3—4.

Софія Русова

Одночасно в високих школах з'являються перші піонерки-жінки викладачі. Першою з'явилася на Бестужевських Курсах в Петербурзі Олександра Яківна Єфіменко, що читала курс історії України. Року 1910 її було обрано на професора цих Курсів. Одночасно з'явилися жінки в високих школах Києва: у Фребелівському Інституті читала курс педагогіки Софія Федорівна Русова, а на Вищих Жіночих Курсах А. Жекуліної — курс географії Софія Миколівна Щербина. Пізніше її було обрано на професора Новоросійського університету в Одесі.

Багато українських жінок брало участь в наукових товариствах: Нестора Літописця у Києві, Історично-Філологічному в Харкові, тощо. Заснування Академії Наук в 1918 році у Києві відкрило для жінок широко двері до наукової праці.¹⁾ В міру того, як закінчували Вищі Жіночі Курси і діставали права на одержання наукових ступнів, збільшується число жінок на катедрах університетів України: дістають доцентуру та професуру Н. Полонська по історії М. Васюхнова — по хемії, В. Радзимовська — по медицині у Києві, Н. Мірза-Авакіянц — по історії в Харкові, В. Адріянова-Перетц та С. Щеглова — по історії літератури у Петербурзі, та інші.

Перша ділянка науки, в якій почали працювати українські жінки — була етнографія та фольклор. А перша жінка, що почала науково збирати народні вишивки, була Пелагія Литвинова, народжена Бартош (1833—1904). Вона була дідичкою Глухівського повіту на Чернігівщині; вона видала перший альбом народних узорів Чернігівщини.²⁾

Наприкінці XIX ст. працювала в галузі етнографії М. Грінченкова.

Велике значення мають етнографічні досліді Ольги Петрівни Косач („Олени Пчілки”). Вони забезпечили їй наукове ім'я та звання члена-кореспондента Української Академії Наук.³⁾

В кінці XIX ст. в Буковині на етнографічному і фольклорному полі працювала Євгенія Ярошинська, донька вчителя. Вона не мала можливости дістати регулярну освіту, але з молодих років цікавилася народними піснями. Збірку її було надіслано до Географічного Товариства в Петербурзі і вона дістала за свою працю срібну медаль, а збірник видано.⁴⁾

Видатним етнографом була донька М. С. Грушевського, Катерина (1900—1960?). Вона дістала добру освіту в

¹⁾ Н. Полонська-Василенко. *Українська Академія Наук*, т. I, Мюнхен, 1954, т. II, Мюнхен 1958.

²⁾ Л. Дражевська. „Жінки вчені”, *Наше життя*, 1961, ч. X—XI.

³⁾ Ті ж — „Визначні Жінки України”, Н. Ульм 1950.

⁴⁾ Л. Б. „Жіночі організації в Буковині”, *Буковина*, Париж, 1956, ст. 830.

ділянці етнології та соціології в Женеві. Їй було 22 роки, коли Віденський Український Соціологічний Інститут видрукував її перші праці. Після повернення родини Грушевських до Києва, Катерина Михайлівна стала науковою співробітницею та керівницею комісії української пісенности, відділу примітивної культури народної творчости. Там виявила вона велику працездатність та талант. У виданнях цих установ, що їх вона редагувала, друкувалося багато її розвідок. Вона редагувала періодичні збірники „Первісне громадянство” і підготувала до друку велике видання „Українські Думи”. Передбачалося шість томів, але вийшло тільки два. Академік В. Перетц писав, що поява першого тому була найбільшою науковою подією за останні десять років.

Після смерті М. С. Грушевського, Інститут історії української літератури доручив Катерині Михайлівній підготувати до друку незакінчений Грушевським том історії української літератури, що вона й виконала. Року 1937 її було заарештовано і заслано. Дальша доля її невідома.⁵⁾

В установах етнографії Української Академії Наук працювало кілька жінок-етнографів. Це були: Ніна Заглада (заслана року 1937), Лідія Шульгіна (теж заслана), Людмила Шевченко — родичка Тараса Шевченка, Марія Жуковська (заслана 1934 р.). Треба згадати також жінок, що практично працювали в галузі етнографії, як інструктори та консультанти народного мистецтва в земстві Полтавської губернії, переважно в Миргородському повіті. Це Костецька та Віра Вікторівна Болсунова. Вони своїми знаннями допомагали селянам та селянкам, творцям чудових пам'яток народного мистецтва. Скромна інструкторка вишивальних майстерень Полтавського земства Лідія Ненадкевич була видатним знавцем народного мистецтва. Вона мала колекцію неперевершених взірців вишивок, яку придбала у неї Любов Луцька 1943 р. Через її руки як ін-

⁵⁾ Н. Полонська-Василенко. „Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських”, *Наше Життя*, 1956, ч. IV, стор. 9—10.

структора вишивальних майстерень проходили тисячі взірців.⁶⁾

Археологія України мала видатного діяча в особі Катерини Миколівни Мельник-Антонович (1859—1942). Вона була ученицею, а потім другою жінкою В. Б. Антоновича. З ним переводила вона багато розкопін, а під час його хвороби та після смерті сама досліджувала Волинь, Поділля, Слобожанщину; особливо досліджувала вона неоліт та мегалітичні пам'ятки. Вона була членом багатьох наукових товариств: ім. Нестора Літописця, Українського Наукового Т-ва, НТШ. Їй належить декілька цінних праць по археології.

Значно молодша від неї була Валерія Євгенівна Козловська (1888—1956). Вона з університетської лави почала цікавитись археологією й брала участь в розкопинах у Білгородці, біля Києва. З 1912 року вона вже робила сама розкопини в Чернігівщині (Буремка), в Білгородці, на Волині, в маєтку барона Штейнгеля. Із заснуванням Української Академії Наук, В. Козловська почала працю в Археологічному Комітеті Української Академії Наук. Була редактором його видань, багато працюючи, переважно в ділянці трипільської культури та первісних слов'янських поселень. Року 1937, під час „чистки” Академії, її було звільнено, як „націоналістку”, і лише в 1939 році вона могла повернутися до наукової праці, як наукова співробітниця Інституту Археології. Року 1943 вона виїхала до Німеччини, разом з музеєм археології, а року 1945, коли засновано на еміграції Українську Вільну Академію Наук, В. Козловська була обрана на дійсного її члена. Року 1950 переїхала до США, і там у 1956 році померла. Вона залишила кілька цінних праць з археології, але багато матеріалів не встигла опрацювати.⁷⁾

Доля В. Козловської типова для українських науковців під советами: талановита дослідниця, вона протягом 9-ти років була позбавлена можливості працювати за

6) Коли вишивка „росте”. Наше Життя, 1955, ч. VII, ст. 5.

7) Н. Полонська-Василенко. „Пам'яті вченої”, Наше Життя, 1957, ч. II, стор. 10—11.

своїм фахом і мусіла заробляти на життя працею касірки в крамниці.

В галузі історії України одною з перших видатних вчених була Олександра Яківна Єфименко, народжена Ставровецька (1848-1918). Єфименко не була україркою з походження, народилася в Архангельській губернії, в родині російського службовця. Року 1870 вона одружилася з українцем, П. С. Єфименком, що був на засланні в Архангельській губернії. Він викликав у неї любов та інтерес до України та її історії. В 1874 році О. Я. Єфи-

Олександра Єфименко

менко з родиною переїхала в Україну, до Чернігова, а 1879 року — до Харкова. Там знайшла гурток українських вчених, як Д. І. Багалія, О. О. Потебню та інших, і стала членом історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Перед нею були відкриті архіви. З 1880 року вона виступає з лекціями, доповідями, статтями з історії України. Вона пише в „Кіевской Старине”. Перші її статті: „Турбаевская катастрофа”, „Очерки по истории Правобережной Украины”, „Личность Сковороды”, роблять велике враження. В 1884 році вона бере участь в Археологічному з’їзді в Одесі, а в 1893 році в Археологічному з’їзді у Вільні, де з великим успіхом виступає з доповіддю про „Копні суди України”. На конкурс, що його оголосила „Киевская Старина” 1896 року, вона написала „Історію Українського народу”, за що дістала премію, а працю її було надруковано. Року 1905 було надруковано її двотомовий збірник „Южная Русь”. Року 1907 її було

обрано на професора Вищих Жіночих Курсів в Петербурзі, де вона читала історію „Юго-Западної Росії”, цебто України. Вона перша з українських жінок дістала 1910 р. від Харківського університету ступінь доктора історії, а від Ради Вищих Жіночих Курсів в Петербурзі — звання професора. На урочистому ювілею Єфименкової, в році 1910-му, професор С. В. Платонов сказав: „Серед вчених жінок Росії їй належить першенство”.

З початком революції 1917 року, Бестужевські курси було закрито. Єфименко з дочкою переїхала в Україну, до Волчанського повіту, Харківської губернії. Там, в селі працювала вона, як вчителька, та розробляла історію України. В грудні 1918 року її та її доньку забили бандити. Так загинула видатна жінка-історик, що залишила по собі понад сто наукових праць.⁸⁾

Найстаршим істориком серед жінок Києва була Ганна Львівна Берло (1859—1942), педагог, член Старої Громади та всіх наукових товариств Києва: ім. Нестора Літописця, Українського Наукового Т-ва, НТШ, наукова співробітниця Української Академії Наук. Вона — автор цінної розвідки про Арсенія Берло, єпископа Переяславського, та низки інших статей. Головна заслуга Берло перед історичною наукою та, що вона залишила цінні спогади про громадське та наукове життя Києва майже за 70 років.

Року 1916 була затверджена Міністерством, як приват-доцент Київського університету, Наталія Дмитрівна Полонська (род. 1884 р.). Поява жінки-доцента було дуже рідкісним явищем, але її праця в університеті тривала не довго: року 1920, під час „Реорганізації” університету на Інститут Народної Освіти їй не знайшлося там місця. Все ж таки вона продовжувала читати лекції в різних Інститутах Києва, переважно в Інституті Археологічному. З 1924 року почала працю в Українській Академії Наук.⁹⁾

⁸⁾ П. Марков, *А. Я. Єфименко — історик України*, Київ, 1966.

⁹⁾ О. Оглоблин, „Н. Д. Полонська-Василенко”, *Наукові записки Українського Вільного Університету*, ч. 7, Мюнхен 1964.

Одночасно виступила на науковому полі Катерина Олександрівна Лазаревська (1879—1942), донька славетного історика О. М. Лазаревського. Вона пройшла у батька добру науку палеографії та археографії. Крім власних історичних розвідок, головним чином присвятила свою працю науковим виданням пам'яток української історії. За її редакцією вийшли „Описання намісництв XVIII століття”, „Генеральные следствия о маетностях” українських полків, тощо.¹⁰⁾

На короткий час звернула на себе увагу учениця Д. Багалія — Олена Родакова, автор історичних розвідок: „Українські козаки на Ладозькому каналі” (1896 р.), „Золото у Старобільському повіті”; переклала частину описання подорожі академіка Гюльденшtedта. Померла молодою в 1910 році.

За часів революції з'являється ім'я молодого історика України: Наталії Юстинівни Мірзи-Авакіянц, народженої Дворянської (1889-1937). По закінченні Бестужевських курсів, Мірза-Авакіянц повертається в Україну й спочатку працює в Полтаві, як професор Полтавського Інституту Народної Освіти, далі переходить на таку ж посаду до Харкова, а 1935 року — до Києва.

Вона була членом кількох наукових товариств. Наукові досліді Мірзи-Авакіянц були припасовані до тогочасних вимог, і здавалося на ті часи, забезпечували їй дальший успіх. Мірза-Авакіянц займала видатне місце в Харківському Науково-Дослідчому Інституті української культури. Вона друкувала багато; на увагу заслуговують: „З побуту старшин кінця XVII ст.” (1919), „Селянські рухи 1902 р.” (1924), „Селянські розрухи на Україні 1905—1907 р.” (1925), „Нариси з історії суду на Лівобережній Україні” (1926), „Історія України в зв'язку з історією Зах. Європи” (1928). Але це життя, що обіцяло їй так багато, обірвалося в 1937 році; Мірзу-Авакіянц було заарештовано і дальша доля її невідома.

¹⁰⁾ Подонська-Васпенко. *Українська Академія Наук*. т. II, Мюнхен, 1958.

В Харкові, при катедрі академіка Д. Багалія зібрався невеликий гурток українських жінок, що розробляли історію України й подавали надії, що будуть солідними дослідниками її. Тут були: Водолащенко Ольга, Суворцева Надія, Багалій Ольга та інші. Частина їх була заслана того ж 1937 року.

Трагічною була доля доньки Д. І. Багалія, талановитої дослідниці, Ольги Татарінової-Багалій (1888—1942). З успіхом досліджувала вона воєнні поселення та історію декабристів. Року 1942 була забита вантажним автотом.

Тяжке життя в Україні примушувало людей тікати до Росії, де все ж таки було вільніше жити й працювати. Так перейшли до Ленінграду дві видатних дослідниці старовинної української письменності: Варвара Павлівна Адріанова-Перетц (1888) та Софія Олександрівна Щеглова (біля 1884). Обидві пройшли Вищі Жіночі Курси в Києві та семінар проф. Перетца і першими з жінок захистили магістерські дисертації в Ленінграді. Адріанова-Перетц була обрана членом-кореспондентом Української Академії Наук, але довелося їм на досить довгий час відмовитися від професорської праці й обмежитися працею в бібліотеках Ленінграду. Згодом їх було поновлено професорами Ленінградського університету й членами Академії Наук.

В галузі мовознавства українська наука кінця XIX та початку XX стол. мала теж видатних представниць. Це Олена Борисівна Курило (1890). Можна казати, що вся Україна вчилася української мови по її книжках. Вона була заарештована 1937 року, і дальша доля її невідома.¹¹⁾ Глибоким знавцем української мови була й Ольга Андрієвська, співробітниця Інституту мовознавства; заарештована у зв'язку з процесом СВУ, вона загинула без вісті. В ділянці мовознавства працювала й М. М. Грінченкова, яку згадано вище.

¹¹⁾ Ю. Ш. Курило Олена. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина, стор. 1240.

На полі історії мистецтва треба відзначити талановиту жінку — Полину Аркадіївну Кульженко, народжену Гудалову, дружину відомого видавця часопису українського мистецтва, В. С. Кульженка. Вона була професором Київського університету, року 1943 була евакуйована до Німеччини зі скарбами музеїв, а 1945 р. повернулася „на родину” після того нічого про неї не відомо.

Серед видатних жінок - українок, що відзначилися в сфері педагогіки, треба поставити на перше місце не українку з походження, а українку з переконання Софію Федорівну Русову, народжену Ліндфорс (1857—1940). Все своє життя присвятила вона українським громадським справам, але разом з тим вона була видатним педагогом по дошкільному вихованню. Ще до революції викладала вона педагогіку на Вищих Жіночих Курсах, заснованих А. Жекуліною, та у Фребелівському Педагогічному Інституті. За Гетьманату очолювала в Міністерстві Освіти відділ позашкільного виховання та була професором Українського Державного університету в Кам'янці-Подільському. Року 1921 переїхала вона до Праги й до смерті 1940 року була професором педагогіки та психології в Педагогічному Інституті ім. Драгоманова. Там вона мала можливість друкувати свої праці на педагогічні теми. Наукову діяльність пов'язувала С. Русова з різноманітною громадською працею, про що скажемо далі.¹²⁾

Видатним геологом та палеонтологом була Ганна Василівна Закревська (1890—?), народжена Сіренко. Вона була професором Київського університету, Педагогічного Інституту і науковим співробітником Інституту геології Академії Наук. Закревська провадила досліди місць народження нафти, вона знайшла новий вид первісного слона, якого й названо її іменем. Надруковано багато праць Закревської з геології та палеонтології Полісся, Чернігівщини й Наддніпрянщини. Вона була першою жінкою-профе-

¹²⁾ О. Залізник. „З давно минулого. Спогади про Софію Русову”. *Наше Життя*, 1957, ч. V—VI, стор. 3—4.

О. Лятуринська. „Софія Федорівна Русова”, *Там же*, 1957, ч. II, ст. 3.

В. В. Радзимовська
Фото 1917 р.

сором та доктором геології. Року 1950 вона переїхала до Америки й там припинила наукову працю.

Перша українка математик — це Софія Ковалевська, народжена Корвин-Круковська (1850–1891), народилася на Полтавщині. Вона була професором математики Стокгольмського університету, мала багато наукових праць.

В середині ХХ ст. на кожному відтинку науки Україна мала видатних жінок. Одні з них залишилися там і йдуть своїм тернистим шляхом до слави. Інші закінчили цей шлях на засланні, а ще інші — перенесли діяльність до вільних країн Заходу, де перед ними відкрився інший шлях до слави. Перелічити імена цих жінок важко, і я обмежуюся лише декількома, здебільшого тими, що вже не живуть.

Так, в галузі фізіології видатне місце належало Валентині Василівні Радзимовській, (1886—1953). Вона була донькою письменниці Яновської й з дитинства жила в українській атмосфері. Вона одна з перших жінок, що захистила докторську дисертацію й заняла катедру в Інституті Народної Освіти в Києві. Арешт 1929 р. у зв'язку з процесом СВУ поклав край педагогічній кар'єрі В. Радзимовської. Вона обмежилася працею в Інституті вивчення туберкульозу. З року 1945 вона стала професором УТГІ (Українського Технічно-Господарського Інституту) у Мюнхені та членом Української Вільної Академії Наук. Року 1951 переїхала цілком хвора до США, і там 1953 року померла.¹³⁾

В ділянці біохемії виділялася Єлисавета Василівна Гімелрейх, народжена Попова (1890—1955). Вона працювала в Науково-Дослідчому Інституті Української Академії Наук. Мала багато праць, які загинули під час пожежі. Останні роки працювала в Мельбурні, виступала з доповідями, провадила освітню працю.¹⁴⁾

З тих, що залишилися на рідних землях, треба згадати видатного патоло-анатома Олександрю Іванівну Смирнову-Замкову, академіка Української Академії Наук; Наталію Борисівну Медведєву, Марію Митрофанівну Васюхнову-Зуммер, приват-доцента Київського університету по хемії.

Звичайно, тут згадано лише видатні одиниці. Кожен рік розкриває для жінки нові й нові обрії, нове поле, де

¹³⁾ М. Бачинська-Донцова. „Жінка науковий дослідник”, Наше Життя, 1954, ч. 8. І. Розгін. Валентина Радзимовська, Вінніпег, 1968.

¹⁴⁾ Е. Розгіна. „Пам'яті великої лікарки”, Наше Життя, 1955, ч. XI, стор. 7—9.

може вона прикласти свої сили й піднятися на височінь. Можна казати про певні сфери інтелектуальної праці, що вже давно стали переважно жіночими, як в значній мірі медицина, педагогіка, бібліотеки та всякого роду асистентура, тощо. Всі ці ділянки є своєрідною резервою жіночих інтелектуальних сил, що згодом виявлять себе, як видатні. У великій мірі це видно з часописів з-поза „залізної заслони”, де авторами наукових праць все частіше являються жінки.

ЖІНКИ В МИСТЕЦТВІ

Без перебільшення можна сказати, що ніде у жодного народу театр не відіграв такої величезної ролі в піднесенні національної свідомості, як в Україні. І в Східній Україні, і в Західній театр розвивався тоді, коли інші вияви культури були пригнічені. Театр, переважно в Східній Україні, довгий час був носієм української мови, поновляв інтерес до українського побуту, етнографії, історії.

Зародження українського театру почалося в Галичині. Після кількох спроб створити український театр в Коломиї (1848-50 р.), в Перемишлі, у Львові року 1864 „Руська Бесіда” започаткувала новий театр, що проіснував до 1880 року. В тому театрі виділялися талановитістю акторки: Т. Бачинська (донька), вславилася виконанням Марусі (п'єса Г. Квітки), Галі (Назар Стодоля), Лукасевичівна, М. Костецька — з першого аматорського складу. Пізніше в 1874—1880 р. визначні акторки були Марія Романович та Т. Романович.¹⁾

Складніша була доля українського театру в Східній Україні.²⁾ Перша аматорська вистава у Києві року 1872 відбулася за участю не професіоналів, а представників української інтелігенції. Поставлено було „Різдвяну ніч” М. Лисенка — текст Старицького, та „Як ковбаса та чарка...” Грали О. Русов, О. Левицький, П. Чубинський та інші, з жінок — Марія та Софія Ліндфорс (згодом Русова), Лип-

¹⁾ Ст. Чарнецький. Нарис історії українського театру в Галичині. Львів 1934.

²⁾ Д. Антонович. Триста років українського театру. Прага 1934.

Марія Заньковецька

ська та інші. Та цій спробі 1876 рік поклав кінець: було заборонено сценічні вистави українською мовою. Лише в 1881 році було дозволено організувати українську трупу: організатором її були Г. Ашкарєнков та М. Кропивницький. В першому складі цієї трупи, разом з корифеями української сцени — Кропивницьким, братами Тобілевичами: М. Садовським, О. Саксаганським та І. Карпенко-Карим виступала й Марія Заньковецька, народжена Адамовська (1860–1934). Заньковецька була акторкою виключного таланту, жіночого чару, тонкоти психологічного аналізу. Вона виступала переважно в драматичних ролях, але грала й комічні, до того мала дуже гарний голос. Гастролі україн-

ського театру в Москві та Петербурзі в 1886—1887 роках були тріумфом М. Заньковецької, її запрошували перейти на перші ролі до російського державного театру, але вона відмовилася й залишилася в українському. Її порівнювали з видатнішими артистками того часу: італійкою Елеонорою Дузе, французенкою Сарою Бернар, з росіянками — П. Стрепетовою та В. Комісаржевською. Заньковецька мала в репертуарі до 30 п'єс. Під час поділу трупи Кропивницького, вона грала в трупах М. Садовського та О. Саксаганського. В останнє в 1919—1922 роках Заньковецька грала в Києві, в Державному Народному театрі, і року 1922 покинула сцену. Театрові згодом надано її ім'я.

Поруч із Заньковецькою стояла деякою мірою, як конкурентка її, сестра братів Тобілевичів — Марія Садовська-Барілотті (1855—1891). Це була теж обдарована акторка, що грала ті ж ролі, що Заньковецька. Вона теж мала дуже гарний голос. Це було, між іншим, обов'язково для українських акторок, бо в побутових п'єсах завжди були співи. Видатною акторкою була ще й Ліницька (1866—1924), що заступала Заньковецьку. З інших були видатні акторки: Ганна Затиркевич Карпинська (1856—1921), що виконувала характерні ролі та Ганна Борисоглібська, народжена Сидоренко (1869—1939); вона почала грати в трупі Кропивницького, грала в Києві в трупі Садовського, потім у Львові, а з 1925 р. у Києві. Головним чином грала побутові ролі.

Серед артисток Галицького театру „Руська Бесіда” перше місце належить Катрі Рубчаковій, народженій Косач (1879—1919). Вона мала виключний талант, вчування в кожному ролі, вона не грала, а жила кожною ролею. Діапазон її був величезний, мала вона більше сотні ролів, грала і драматичні ролі в драмах, і партії ліричного сопрано в операх. Режисер польського театру пропонував їй ангажемент на польській сцені, але вона відмовилася.³⁾ Крім Рубчакової були видатні акторки І. Ляновська, А. Осипович, що грала характерні та побутові ролі.

³⁾ Г. Лузницький. Катря Рубчакова, „Наше Життя”, 1959, ч. 10, стор. 3.

Згодом маленькі окремі трупи Західної України об'єдналися в одну трупу в Національному театрі. Там грали Й. Стаднікова, Г. Борисоглібська, Ганна Совачова, М. Голіцинська, Л. Кривіцька, В. Левицька, М. Степова.

Багато талановитих українських драматичних акторок пішли на російську сцену, коли не існувала українська. Серед таких акторок треба назвати славетну акторку Марію Савину. Так само багато українських співачок співали на чужих сценах: М. Дейша-Сіоніцька, Соломія Крушельницька

Соломія Крушельницька

ка (1873—1952), Нежданова — примадонна Московської опери. Видатна співачка була Катерина Воронєць-Боярська, народжена Монтвид (1878—1952). Вона походила з Харкова, виховувалася в українському оточенні разом з доньками Д. І. Багалія. Закінчила консерваторію в Мілані, повернувшись до Харкова виступала в українських концертах. Грала в оперових театрах Харкова, Києва, на імператорській Московській опері, але повернулася до Києва. Брала участь в організації української опери в 1918 році. Року 1920 переїхала за кордон, співала у Львові, в Празі.⁴⁾

1918-й рік відкрив нові шляхи українським артисткам: було започатковано літом того року українізацію театру — драматичного під керівництвом Наталії Михайлівни Дорошенко та оперного під керівництвом М. Садовського.

⁴⁾ Н. Полонська-Василенко. Пам'яті співачки, Наше Життя 1955, ч. X, стор. 9—10.

Важливе було те, що обидва театри — драматичний і оперний були державні, і все утримання їх було взяте на державні кошти. Тому до обох театрів почали переходити українки-акторки з цілої Росії, і в цих театрах зібралися видатні сили.

Після того, не зважаючи на всі політичні події, залишились театри Києва, Харкова та інших великих міст українськими. До опери перейшли видатні співачки: Марія Литвиненко-Вольгемут, Петляш, О. Петрусенкова, учениця Саксаганського, та інші.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК

Я не буду згадувати імен жінок, що допомагали в тій або іншій формі в праці своїм чоловікам. Я оповідаю лише про тих жінок, що самі особисто виявили себе в громадській праці а разом з тим виявили національну свідомість.

На першому місці треба поставити хронологічно й ідеологічно Єлисавету Милорадович, народжену Скоропадську (1830—1890). Вона походила з родини багатого діда Полтавської губернії; рід Скоропадських у XVIII—XIX ст. належав до вищої української еліти. Єлисавета, донька полтавського губернського маршала, тітка майбутнього гетьмана Павла, з молодих років захоплювалася українською старовиною, побутом. Вона підтримувала український рух, належала до полтавської української громади, засновувала школи. Одружена з Милорадовичем. Рід Милорадовичів виявив себе, як дуже культурний. Серед Милорадовичів були вчені етнографи, історики України, публіцисти. Таким чином українські симпатії Єлисавети Скоропадської відповідали настроям родини, до якої вона вступила. Коли стала ясною неможливістю літературної праці для українців у Східній Україні, вона офірувала 9.000 гульденів на заснування Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Сучасниця її Христина Олексіївна Алчевська (1843-1920), дружина великого капіталіста, банкового та фінансового діяча Харкова, багато робила для ширення культури та національної свідомости в народі. Вона утримувала Недільні школи, видавала книжки для народу, в тому числі три томи „Що читати народу?”

Олена Кисілевська

Світова війна 1914—1917 років та доба Визвольних змагань відкривають нову сторінку в історії українських жінок. Жінки беруть участь у війні по всіх містах України; незалежно від державних шпиталів, жінки організують шпитали на власні кошти і там працюють як лікарі, сестри, обслуговуючий персонал. Такі шпитали, засновані українками, набували характер виховний: жінки вели освітні бесіди, постачали українські книжки і сприяли поглибленню національної свідомости поранених. У Києві визначалася в цьому відношенні діяльність Л. Шульгиної, Н. Дорошенкової, З. Мірної.

Ці жінки підтримували в'язнів, носили їм їжу, добилися в адміністрації дозгоду брати в'язнів „на поруки” до дому і, взагалі, всіма способами допомагали їм. Серед цих жінок були: Людмила Миколівна Драгоманова, Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська, Наталія Михайлівна Дорошенко, Лідія Л. Шульгина, Зінаїда Мірна та інші жінки. Людмила Старицька їздила до Сибіру, ознайомилася з таборами, де перебували засланці-галичани, та від київських жінок передала їм подарунки. Я зупиняюся на діяль-

Ці жінки підтримували в'язнів, носили їм їжу, добилися в адміністрації дозгоду брати в'язнів „на поруки” до дому і, взагалі, всіма способами допомагали їм. Серед цих жінок були: Людмила Миколівна Драгоманова, Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська, Наталія Михайлівна Дорошенко, Лідія Л. Шульгина, Зінаїда Мірна та інші жінки. Людмила Старицька їздила до Сибіру, ознайомилася з таборами, де перебували засланці-галичани, та від київських жінок передала їм подарунки. Я зупиняюся на діяль-

ності Київського гуртка. Те ж робили жінки у Харкові та інших українських містах.¹⁾

Так само працювали жінки в Західній Україні. У Відні вони організували Комітет, який допомагав українським пораненим воякам. Головою Комітету була О. Левицька, а після неї О. Ціпановська.

Вперше в Західній Україні жінки почали вступати до армії, як вояки УСС; там виділялися О. Степанів, С. Галечко, Г. Дмитерко-Ратич. Під час Визвольних змагань багато жінок брали участь в армії УНР як зв'язкові та звичайні вояки. Пізніш, коли почалася боротьба проти Советів, жінки брали участь в повстанських загонах. Легендами овіяні імена Марусі Соколовської, М. Тарасенко, В. Бабенко — як „отаманів” цих загонів. Брала жінки участь і в УПА.²⁾

До цього часу, про яку б галузь діяльності жінок України не згадувалося, мова йшла тільки про індивідуальну діяльність, навіть коли говорилось про участь у війську. Велике значення мали громадські жіночі організації. Ті організації, що були в XV—XVI ст. давно завмерли: це сестрицтва, та вони мали обмежену діяльність, — обслуговували церкви. В кінці XIX ст. в різних кутках України засновуються жіночі організації з різною метою.

Перші жіночі організації України ще не мали яскраво національного характеру, але вони важливі тим, що поклали початок організованій діяльності жінок.

Перша жіноча організація була у Києві в 1884 році під назвою „Общество помощи высшему женскому образованию”. Серед членів його були українки, були навіть чле-

1) Н. Данилевська (Н. Полонська-Василенко). Загублений рід, „Визначні жінки України”. Н. Ульм, 1950, стор. 36—64.

2) Г. Совачова. З наших Визвольних змагань. „Наше життя” 1955, ч. II, стор. 5—6.
Марія Волосевич. Українські жінки-героїні. „Промінь” 1967, ч. X, стор. 5—7. XI. 18—21.

ни Старої Громади, але були і не-українки. Головою його була О. Доброграєва.

В той же час Н. Кобринська, за порадою Олени Пчілки, заснувала в Станиславові „Товариство руських жінчин”. Виявилось, як я казала вище, жінки не були готові на працю в гуртку, і незабаром він занепав, але деякі жінки, що об'єдналися біля нього, продовжували працю: видали року 1888 перший альманах, видавали книжки для дітей, подали петицію до Віденського парламенту в справі допущення жінок до вищих шкіл. Підтримував жінок в їх заходах І. Франко.¹⁾

Майже одночасно, року 1886 засновано було в Чернівцях товариство жінок при Греко-Католицькій церкві, під назвою „Мироносиць”. Метою їх було обслуговувати церкви, здобувати фонди для них. На чолі гуртка стояли Н. Шанковська, а після неї Е. Калужинська. Вадою гуртка був католицький характер його, а католичок в Буковині було мало.²⁾

В 1890 роках в Галичині та Буковині засновуються нові жіночі організації: року 1893 — у Львові „Клюб русинів” (члени Г. Шухевич, М. Білецька, О. Барвінська, О. Гнатюк), в Буковині р. 1894 москвофільське „Общество руських жінчин” з ініціативи Геровської. О. Кисілевська (1869—1954) заснувала в Коломні „Руський Жіночий Гурток”. Вона поставила мету — втягнути селянок до громадської праці, і в значній мірі досягла її. Допомогали їй сільські кооперативи.³⁾

На початку ХХ ст. жіночі організації в Галичині та Буковині набувають масового характеру: десь наприкінці ХІХ ст. в Чернівцях засновано було нелегальний „Кружок

1) Г. Пеленська. Іван Франко і український жіночий рух. „Наше життя” 1956, ч. ІХ, стор. 1—4.

2) Л. Бурачинська. Жіночі організації на Буковині. „Буковина”, Париж 1956, стор. 829.

3) Л. Бурачинська. Життєвий шлях О. Кисілевської. „Наше життя”, 1954, ч. ІІІ, стор. 3—5.

Д. Бойчук. З моїх спогадів про О. Кисілевську. Там же 1956, ч. ІХ, ст. 4.

українських дівчат”, головню ученицями вчительського семінару; незабаром його було ліквідовано.

Засновуються спеціальні робітничі товариства: „Труд” — кравецька робітня у Львові, школа для дівчат — року 1901, „Українська захоронка” року 1901, а року 1906 засновано „Жіночу Громаду” в Буковині, яка охопила багато жінок. Першою головою громади була Е. Кумановська, секретаркою К. Малицька. Жіноча Громада була під впливом Н. Кобринської та О. Кобилянської, прагнула піднести освіту жінок і національну свідомість. Також засновували гуртки в менших осередках: Кіцмані, Черногузах, Ростоках. Засновували кравецькі школи, дитячі садки. Найбільшого розвитку досягла Жіноча Громада за головування Емілії Смаль-Стоцької, коли з нею працювали О. Сімович, Е. Кордубова, Е. Галип.

„Жіноча Громада” розгорнула широку діяльність в Чернівцях. В провінції організували гуртки, засновували дитячі „захоронки”, відкривали кравецькі курси і робітні, які діставали добрі замовлення і забезпечували працівниць: вироби посілали на вистави до Відня та Києва. Крім того, „Жіноча Громада” заснувала власні „Базарі”, де продавали її вироби. Так збільшувалося число членів „Громади”, що року 1911 доходило до 200 жінок. Добу головування Е. Смаль-Стоцької згадували, як „Золоту добу”. Все це було зруйновано з першою світовою війною.⁴⁾

Року 1908 в Чернівцях засновано було „Товариство Православних Русинок”. Воно було конче потрібне, бо провід Православної Церкви та багато духовенства були румуни, або румунізовані. Тому була потрібна організація українських жінок, які мали можливість боротися з чужими впливами. На чолі стали Н. Тимінська, І. Сімович, Н. Ільницька та інші православні буковинки. Вони організували бурсу для православних дівчат, гуртожиток. Число

⁴⁾ Л. Бурачинецька. Жіночі організації в Буковині. „Буковина”, ст. 833—838.

вихованок бурси доходило до 80 дівчат. Крім того, „Товариство Православних Русинок”, як і католицькі жіночі союзи: „Мироносиці” в Буковині та „Марійські Товариства Пань” у Львові вели й благодійну працю.

На початку ХХ ст. похвалилася діяльністю українських жіночих організацій в Східній Україні. В Києві у 1900-х роках було засновано „Жіночу Громаду”, яка мала за мету освітні справи та допомогу молоді. У Києві та Харкові були „Общества зашити трудящихся женщин”, але вони не носили національного характеру.

Активними членами того товариства в Києві були: дружина професора Н. І. Довнар-Запольська, німецького походження (Зейферт), Олена Пчілка, О. Десятова, О. Тесленко, Е. Діденко, М. Білоконська та інші. Самі прізвища свідчать, що Т-во об'єднувало жінок незалежно від їх національності.

Після революції 1917 року жіночий рух в Україні похвалився. У 1917 році в Києві відбувся український жіночий з'їзд, який заснував **УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ СОЮЗ**. Ще пізніше, під час Визвольних змагань, року 1919, в Кам'янці-Подільському утворено Союз Українок Наддніпрянщини, Галичини та Буковини. До нього вступили: ініціатор його — Блянка Баран-Бачинська, С. Ф. Русова, О. П. Петлюра, Л. М. Старицька-Черняхівська, Г. Е. Келлер-Чикаленко та інші. Метою своєю Союз ставив допомогу хворим та раненим воякам, а також культурно-освітню працю в шпиталях. Союз цей був цікавим явищем: він став символом

Зінаїда Мірна

Соборности України, і жінки здійснювали в ньому цю велику ідею.

В розгарі війни і української національної революції постає в 1917 року в західній Україні, у Львові, Союз Українок, який відіграв значну ролю в історії жіночого руху. Організацію спершу очолила Є. Макарушка, а вневдовзі потім провід перебрала Мілена Рудницька. Перший Жіночий Конгрес, скликаний Союзом Українок відбувся в Станиславові 1934 року. На цім Конгресі було постановлено створити Всесвітній Союз Українок, якого постанову було зреалізовано 1936 року. До ВСУ входили українські жіночі організації Європи і з-за океану (Канади і ЗСА). Союз Українок видавав власний журнал „Жінка”. В часі Конгресу в Станиславові С. У. начислював 65 повітових філій і 500 сільських гуртків.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК

Революція 1917 року поставила перед жінками України нові завдання й відкрила нові терени діяльності. В березні 1917 року в Києві було засновано Центральну Раду, що стала першим Парляментом України. До Центральної Ради було обрано 11 жінок: Л. М. Старицьку-Черняхівську, М. С. Грушевську, О. О. Грушевську, С. Ф. Русову, З. Мірну, О. Пащенко, В. О'Конор-Вілінську, Л. Яновську, Любинську, Нечаївську та М. Іщуніну. Старицька-Черняхівська та З. Мірна, крім того, були обрані до складу Малої Ради.¹⁾

Жінки в Центральній Раді та Малій Раді виявили велику енергію. Вони взяли на себе побутову організацію Національного Конгресу, що було тяжкою справою в Києві з огляду на квартирне питання та харчування. Вони взяли на себе також організацію „Дня Національного Фонду” — збору коштів на Центральну Раду. Старицька-Черняхівська, як голова комісії по збору коштів, їздила по всій Україні, агітуючи за підтримку Центральної Ради.

¹⁾ О. Ч. Наші жінки в Українській Центральній Раді, „Наше Життя” 1953, ч. I, стор. 4—5.

Пізніш, за гетьманського уряду, Л. Старицька-Черняхівська, як голова Українського Клубу, у день відкриття Клубу вітала гетьмана та представників чужоземних держав: німецького посла барона Мума, заступника австро-угорського фон Принцінга, болгарського Шишманова, що прийшли в супроводі великої світи офіцерів, представників літературного та політичного світу. Старицька-Черняхівська в привітальній промові зазначила роллю Клубу, що має об'єднати українців, без різниці партій. До гетьмана вона зверталася висловлюючи надію, що він здійснить самостійність України. До чужоземних представників звернулася у німецькій мові з подякою за те, що вони своєю присутністю вшанували українське свято.

Таким чином відкриття Українського Клубу було тріумфом Л. М. Старицької-Черняхівської як письменниці, та громадського діяча.

В міністерстві Народної Освіти працювала С. Ф. Русова: вона була директором департаменту до і позашкільної освіти. Вона читала лекції на Курсах позашкільної освіти для підготовки кадрів інструкторів та діячів позашкільної освіти.

Л. М. Старицька-Черняхівська працювала у відділі мистецтва Освіти над перекладами лібретто опер для українізованої опери а Н. М. Дорошенко брала участь в організації українського драматичного театру.²⁾

З падінням гетьманату та настанням УНР, жінки брали участь в ній. В Кам'янці-Подільському 1919 р. утворено було Українську Жіночу Національну Раду, на чолі якої стала С. Ф. Русова. Делегатки Ради брали участь року 1920 в Конгресі Міжнародної Жіночої Ради в Осло, 1921 року — в Конгресі Міжнародного Союзу в Женеві, а також в Конгресі Міжнародної Ліги Миру і Свободи у Відні.

Взагалі, після першої світової війни почався рух серед жіночих організацій Європи. Було засновано Міжнародну Жіночу Лігу Миру і Свободи, з осідком в Женеві. Це була

²⁾ Д. Дорошенко. Ілюстрована Історія України, т. II, Гетьманська Держава. Ужгород, 1930, стор. 80, 336, 344, 366.

єдина політична міжнародна жіноча організація, до якої входили жінки різних націй та політичних напрямків. Ліга складалася з національних секцій, які працювали автономно і реферували на з'їздах Ліги про становище своїх народів. З 1921 року заіснувала Українська Національна секція Міжнародної Ліги. Головою її було обрано Валерію О'Коннор, а членами Управи — О. Галаган, О. Залізняк, Мілену Лисяк-Рудницьку, І. Лоську, О. Лотоцьку-Токаржевську, Н. Суровцеву, О. Храпко-Драгоманову та інші. Осідок Управи та Секції був у Відні.³⁾

Року 1923, після того, як Західна Україна була передана Польщі, Українська Секція Ліги була перенесена до Львова, і на голову її було обрано Б. Баранову-Бачинську. Змінився й склад управи. До неї вступили: М. Бачинська-Донцова, Є. Макарушка, О. Корінцева, І. Студинська, О. Підгірська з Галичини, С. Дністрянська, О. Залізняк, О. Січинська — з Відня, І. Лоська, О. Галаган, Х. Кононенко — з Праги, Ю. Зеленецька з Берліну. Українська Секція Ліги об'єднувала українок у різних місцях перебування, а головним осередком їх політичної діяльності став Львів. Вона зверталася до Женеві, до Ліги Миру і Свободи з меморандумами, інформувала про стан на українських землях під Польщею та під Советами, про „пацифікацію”, штучний голод на Україні, процес СВУ, тощо.⁴⁾

На тлі українських організацій виділяється діяльність деяких окремих жінок. Так, цікава діяльність Ганни Чикаленко-Келлер. Донька відомого громадського діяча Є. Чикаленка, вона вчилася в університетах Лозанни, Женеві, Едінбурга. Року 1918 виїхала з дипломатичною місією до Берна, і з того часу, до ліквідації посольства, писала всі публікації, інформації про Україну різними мовами. З доручення УНР їздила на Конгрес в Осло, на Конгрес до Вашингтону.⁵⁾ Як секретар українського посоль-

³⁾ О. Ч. Наші жінки в Українській Центральній Раді. „Наше життя” 1953, ч. I, стор. 4.

⁴⁾ В. Баранова-Бачинська. „Українська Секція Ліги Миру і Свободи”, „Наше Життя”, 1954, ч. X, стор. 3—4.

⁵⁾ О. Залізняк. Ганна Чикаленко-Келлер. „Наше Життя” 1, 53, ч. 3, ст. 3—5.

ства до Туреччини виступала Оксана Лотоцька — пізніш одружена з І. Токаржевським.

Коли Українська Національна Рада стала засновувати свої філії, головою філії в Берліні стала Зінаїда Мірна (1875—1950). Вона увесь час сама вела справу: співпрацювала з Шведським Червоним Хрестом, з Лігою Мира і Свободи та з іншими установами, які боролися за права народів. З переїздом Мірних до

Ганна Келлер-Чикаленко

Праги, Зінаїда Мірна стала членом Жіночого Українського Союзу. Року 1929 вступила членом до Ліги Мира в Женеві.⁶⁾ Серед видатних жінок того часу треба згадати Ольгу Гусар, голову Жіночої Громади в Чернівцях. Вона з великим успіхом виступала на Конгресі меншостей в Будапешті р. 1925.⁷⁾

Жінки Західної України були членами Парляменту у Відні і там боронили інтереси України. Серед них була Олена Кисілевська, Мілена Рудницька.

1930 роки — час загального пригнічення, що його викликала невдача Визвольних змагань. Жіночі об'єднання набувають практичного господарського характеру. У 1930 роках засновується „Союз Українок Волині”, головою його була весь час П. Багриновська, і фахові союзи жінок в Західній Україні: секція господинь при Сільському Госпо-

⁶⁾ К. Антонович. Зінаїда Мірна. „Наше Життя” 1953, ч. 7, стор. 3—4.

⁷⁾ Л. Бурячінська. Жіночі організації „Буковина”, стор. 841.

дарі, „Будучність”, „Українське Народне Мистецтво” у Львові. Організуються жіночі гуртки при Католицькому союзі, тощо.

Пожвavlюється жіночий рух і в Буковині, головне коли на чолі його в 1930-х роках стала Ольга Гусар.⁸⁾

Знову взялися жінки за державне будівництво, коли 1938 року засновано було Самостійну Закарпатську Республіку. Жінки організували Український Жіночий Союз в Хусті, нав'язали контакт з провінційними союзами, їздили по всій державі інструкували, читали лекції, влаштовували різні імпрези, допомагали втікачам, дітям. Року 1939 організували курси для сільських жінок, для сестер адміністративного персоналу, жіночий відділ „Карпатської Січи”. Виділялися своєю відданою працею пані: З. Плітасова, проф. Н. Балицька, проф. Е. Кузьма, проф. Бірчакова, С. Тисовська, Стебельська. Не довго існувала Карпатська Держава, але виявилось, як багато національно свідомих жінок має вона!⁹⁾

Невдача визвольних змагань привела до нового терору по всій Україні. Жінки разом з чоловіками терпіли переслідування. Ми не знаємо імен всіх тих, хто виявили себе героїнями, що захищали в катівнях Україну і тих людей, що їм загрожувала смерть, або муки. Всім добре відоме ім'я Ольги Басараб (1890—1924), що загинула смертю мучениці у Львові, не видавши своїх товаришів.

А в Східній Україні, в процесі СВУ, коли до суду було притягнуто сотні українських діячів, на показовому процесі в Харкові, в самій Страсний Четвер, виступила Людмила Старицька-Черняхівська. І знов на увесь світ — бо процес передавали по радіо — пролунав мужній голос, голос української жінки. Вона не зрікалася ні від чого, і на питання прокурора — чого хоче, відповіла чітко: „Вільної Соборної України”.

⁸⁾ Там же, стор. 839—848.

⁹⁾ М. Логун. Жінки Карпатської України у державному будівництві, „Наше Життя”, 1954, ч. X, стор. 3—6.

Л. Бурячинська. Жіночі організації... „Буковина”, стор. 839—847.

Не всіх героїнь знаємо ми. Імена їх загинули в архівах ГПУ, НКВД, СМЕРШ та інших аналогічних установ. Знають ці імена їх сусіди по каторжній праці. Не знаємо імен і тих 500 українок, ув'язнених в Караганді, що вістка про їх героїський вчинок облетіла увесь світ. Року 1954 був страйк в'язнів. Проти страйкуючих вислано танки НКВД. Тоді 500 жінок вийшли проти танків і стали стіною: своїми тілами хотіли вони зупинити рух танків, і всіх їх було розчавлено. П'ятьсот нових мучениць, що поклали життя за ближніх своїх, збільшило мартиролог України.

Ольга Басараб

Роки 1943—1944 принесли нечувану своїми розмірами еміграцію українців. Мільйони українців опинилися в „розсіянні”, в „діяспорі”. Проїшли роки великих пересувань — то в Західну Європу, то з Європи за океан до США, Канади, Аргентини, Австралії та інших країн. По всіх місцях, де оселилися українці, постають жіночі організації, союзи, що ставлять головною метою виховання молоді. Жіночі організації на терені всієї обширної території, що її „освоїли” українці, беруть на себе відповідальну місію: вони підтримують старі українські традиції, звичаї, вони дбають за національне виховання дітей, охорону молодого покоління від денационалізації. Ця місія, можливо, є найважливішою за всіх, які жінка брала на себе за весь час існування України.

ВИДАТНІ ЖІНКИ УКРАЇНИ

З М І С Т

Супровідне слово Н. Левенець-Когуська	7
Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко О. Оглоблин	9
— — —	
I. Жінки Княжої доби	
Велика княгиня українська Ольга	17
Жінки XI—XIV ст.	35
Становище жінки за княжої доби	49
Українки на Західньо-Європейських престолах	60
II. Українські жінки Литовсько-Польської доби	77
III. Жінки доби Гетьманщини	91
IV. Українські жінки XIX—XX ст.	105
Жінки в літературі	107
Жінки в науці	124
Жінки в мистецтві	136
Громадська діяльність українських жінок	140
Громадсько-політична діяльність українських жінок	146

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Агафія (донька Святослава Перем.), 73
 Адалберт, чернець, 30
 Адам Бременський, історик, 69
 Адельгейда (Єпраксія - Пракседа), 67, 68
 Адріанова-Перетц, Варвара Павліна, 126, 132
 Аєпа, хан половецький, 39
 Алелський Павло, 91
 Алмос, син кор. угорс. Коломана, 69
 Алчевська Христина (мати), 121, 141
 Алчевська Христина, письм., 122
 Альбрехт, курфюрст саксон., 82
 Амман А., 30
 Анастасія (дон. Лева I), 73
 Анастасія-Агуменда (Ярослава), 62
 Ангел, цісар візант., 43
 Ангели, цісари візант., 76
 Андрієвська Ольга, мовознав., 132
 Андрій, королевич угорс., 62
 Андрій, король угорс., 43, 45, 46, 47—49
 Анна-Алоїза (Острозька), 85
 Анна, гетьманова Богд. Хмельницька, 92, 100
 Анна Михайлівна, Всеволожа, 36, 37, 66
 Антоній, Єп. Новгород., 57
 Антонович В. Б., археолог, 128
 Аскольд, князь, 18, 27
 Ашкаренков Г., укр. театр., 137
 Бабенко Віра (повст. загони), 142
 Багалій Д. І., вчений, 129, 131, 132, 133, 139
 Багалій Ольга (дослід. іст. Укр.), 132
 Багриновська П. (орган жін.), 149
 Балицька Н., проф. орг. жін., 150
 Баран-Бачинська, Блянка (орг. жін.), 145, 148
 Барвінок Ганна, письм., 107, 108, 113
 Барвінська О., орг. жін., 107, 143
 Басараб Ольга, 150
 Бачинська-Донцова М., орг. жін., 148
 Бачинська Т. (донька), актор, 136
 Баумгартен М., генеалог, 43
 Беатріче, 119
 Бєла, претендент на престіл Коломана, 70, 71
 Бєла IV, король угорс., 73
 Берло Арсеній, єпископ, 130
 Берло Ганна Львівна, істор., 130
 Бєрнар Сара, франц. театр, 138
 Бєрнгард, маркгр., Нордмарки, 61, 66
 Бєрта, перша друж. Генр. IV, 67
 Біднов, проф. 96
 Білецька М., орг. жін. 143
 Білецький Л., 113
 Білозерські, дідиці, 108
 Білоконська М., орг. жін., 145
 Бірчакова, проф., орг. жін., 150
 Богуслав II Померанський, 74
 Болєслав Хоробрий, 35, 36
 Болєслав II, 72
 Болєслав II Кривоустий, 68
 Болєслав II Сміливий, 65, 73
 Болєслав III Кривоустий, 70, 72
 Болєслав III Рудий, кор. чеський, 61
 Болєслав IV, 72
 Болдунова, Віра Вікторівна, етнограф., 127
 Борецький Йов, Митр. Київський, ректор, 88
 Борис, князь, 36
 Борис, кн. син Євфимії і Коломана угорс., 69, 70, 71
 Борисоглібська (Сидоренко) Ганна, театр, 138, 139
 Борич, посол, 19
 Братислав Моравський, маркгр., 74
 Вальдемар I Великий, король Дан., 72
 Василєв Михайло, протпоп, 86
 Василєвська (з Березинів) Людмила, 113
 Василь III, вел. князь, 83
 Василько, кн. Волинський, 41, 43, 45, 46, 47
 Василько Терєбовельський, кн., 36, 74
 Васюхнова (Зуммер), Марія Митроф., хем., 126, 135
 Вацлав II, 73
 Верхуслава Всеволодівна, 51, 57, 58, 72

- Виговська (з Хмельницьких),
 Олена, 93, 94
 Виговський Данило, полк., 93
 Виговський Ів., гетьман, 93, 94
 Виговський Константин, 92, 94
 Виговські, рід, 92
 Вислава, дон. Яропол. Смолен., 74
 Витуславський (чол. Олександр
 Мазепи Калединської), 95
 Вишатич Давид, воєвода м. Яросл.,
 51
 Вишеслава Святосл., корол. пол.,
 65, 72
 Вишеслава Яросл., 74
 Вишневецький Мих., вел. кн., 84
 Вишневецькі, укр. шлях. рід, 84
 Вілинська (О'Коннор) Валерія, 121
 Вілинський, 121
 Віліяські, дідичі, 107
 Вільхівська Тетяна, 105
 Вінтер Е., 30
 Водолащенко Ольга, досл. істор.
 Укр., 132
 Войнаровський, чол. Олександр
 Мазепи-Калед., 95
 Войнаровський, небіж Ів. Мазепи,
 100—101
 Войнаровські, рід, 101
 Волконська (Розумовська) Варва-
 ра, 105
 Волконська Марія Миколівна, 105
 Волконський, кн. (декабр), 105
 Волконський Микола, кн., 105
 Володимир Василькович волни-
 ський, 51—52
 Володимир Великий, кн. Св., 27, 34,
 35, 36, 53, 60, 66, 76
 Володимир Всеволодович 72
 Володимир, син Ігоря „Слово о пол-
 ку“, 39
 Володимирко Галицький, кн. 39
 Володимир Мономах, 25, 36, 37, 42,
 50, 69, 70, 71, 72, 76
 Володимир Святополчич 46
 Володимир, ост. з Ростисл., 41, 45
 Володимир Ярославич, 65
 Володислав, посол, 19
 Володислав Товстий, боярин, 47
 Володислав II, кор. чеський, 70
 Воронець-Боярська (Монтвид),
 Катер. спів., 139
 Всеволод, кн. Черн. і Новгород., 72
 Всеволод „буй тур“ (брат Ігоря),
 49, 50
 Всеволод Ярославич, 36, 50, 58, 64,
 65, 67, 69, 76
 Всеволожа, 36, 65, 68
 Вячеслав Товстий, волни. літ., 43
 Галечко Софія, УСС, 142
 Галип Е., орг. жін., 144
 Гальшка (Острозька) дон. Кон-
 стант., 85
 Гамбаров, проф., 119
 Ганна Всеволожа, 58, див Анна
 Михайлівна і Всеволожа
 Ганна (Данилова), 48
 Ганна (синова еп. Юнн), 82
 Ганна (Романова), кн., 20, 41, 42-
 43, 45, 46, 47, 48, 49, 58
 Ганна (Рюрикова), 43, 57
 Ганна (Свидригайлова), 84
 Ганна (Сомкова), гетьманова,
 друж. Б. Хмельницького, 93,
 100.
 Ганна, друж. гет. Мазепи, дон.
 пол. Подовця, 97, 98
 Ганна Ярославна, кор. Франц., 58,
 60, 61, 62, 63, 64
 Гаральд Англійський, 62
 Гаральд Гардрада, кор. Норв., 61,
 62
 Гедимін, кн. Литов., 77
 Гедиміновичі, династія, 77
 Генрих Довгий, герц. Нордмарки, 66
 Генрих I, кор. франц., 60, 62, 63, 64
 Генрих II, цісар нім., 61, 62
 Генрих III, 61
 Генрих IV, цісар, 37, 66, 67, 68
 Генрих V, 68
 Геровська, орг. жін., 143
 Герциківна (Орликова) Ганна, 98,
 див Орликова
 Гімелрейх (Попова) Елиз. Вас.,
 біохем., 135
 Глинський Василь, кн., 82
 Глинський Михайло, кн. 82
 Глинські, князі, 82
 Гліб, кн., 36
 Глібовна, 50
 Гнатюк О., орг. жін., 143
 Гоголь, писм., 109
 Годінович Ставро, 22
 Гойська Ганна (Фунд.), 84
 Голіцинська М., театр, 139
 Голубинський Е., 28, 31
 Гольшанська-Дубровицька Олена,
 фонд., 84
 Гольшанські, рід, 86

- Гордіслава-Євдокія, ігум., 38, 59
Григоренко Грицько, псевд., 120
Григорій VII, папа, 64, 67
Григорій, архиманд., 86
Григорій, псевд., 29
Гриміслава, друж. Лешка Білого, 73
Грінченко Б., 107, 114
Грінченко (Гладиліна) Марія,
письм., етногр., 114, 126, 132
Гріфіна, дон. Ростислава 73
Груша, канцлер, 94
Грушевська Катерина, етногр., 126,
127
Грушевська М. С., гром.-політ.
діячка, 146
Грушевська О. О., гром.-політ. ді-
ячка, 146
Грушевський М. С., 31, 76, 127
Грушевські, родина, 127
Гулевичівна-Лозкова, Гальшка, 88,
89
Гусар Ольга, орг. жін., 149, 150
Гюльденштедт, академік, 131
ґалаган О., орг. жін., 148
Данило Галицький, 41, 43, 45-48, 50
Данте, 119
Дворянська (Мірза-Авакіянц), 131
Дейша-Сіонницька М., театр, 139
Десятова О., орг. жін., 145
Діденко Е., орг. жін., 145
Дмитерко-Ратич Г., УСС., 142
„Дніпрова Чайка”, псевд., 113
Дністрянська С., орг. жін., 148
Добриня, 27
Доброграєва О., орг. жін., 143
Довнар-Запольська (Зейферт),
Н. І., орг. жін., 145
Довнар-Запольський, проф., 124
Дорошенко Наталія Мих., 115, 139,
141, 147
Дорошенко Петро, 98
Драгоманов Мих., 110, 119
Драгоманов Петро, дідич, 109
Драганова Людмила Мих., гром.
діяч., 142
Дуже Елеонора, італ. актор., 138
Євдокія-Євпраксія (Ізясл.), 65, 73
Євдокія, дон. Ізяслава, 11, 72
Євпраксія-Зоя, 58, 76
Євпраксія-Пракседа чи Адельгейда,
65, 66, 67
Євфимія, дон. Гліба Черніг., 76
Євфимія, дон. Волод. Мономаха,
69, 70, 71
Євфросинія, королева угорс., 40,
58, 71
Євфросинія, дон. Мстисл. Монома-
ховича, 71
Євфросинія (Ольга Юрївна), 39
Євфросинія, черниця, 38, 59
Євфросинія (Феодула), 38, 39
Євфросинія Ярославна, 39, 49
Елеонора, жін. гр. Рауля, 64
Ернк-Емуд, кор. Данії, 71
Євдокія ігум. (Гордіслава), 38, 59
Єлсавета, дон. Яросл. Мудрого,
61, 62, 64
Єфименко (Ставровецька) Олекс.,
Жківна, 125, 129, 130
Єфименко П. С., 129
Жекуліна А. В., 124, 125, 133
Жінгімонт, кн. литовський, 82
Жуковська Марія, етногр., 127
Жученко, чол. М. Вовчок, 108
Забіла Ганна 101
Забіла Семен, 101
Завидич Дмитро, Новг. посад., 40
Завиства Олена, сотницька, 91
Загірна Марія, псевд. М. Грінч.,
114
Загоровський Василь, кашт., 86, 98
Загледа Ніна, етногр., 127
Заїкия В., 28
Закревська (Сіренко) Ганна Вас.,
д-р геол., 133
Залізняк О., орг. жін., 148
Замойський, граф., 85
Заньковецька (Аласовська) Марія,
театр., 137, 138
Заславська Анастасія, кн. (з Голь-
шанських), 86
Заславські, укр. шлях. рід., 84
Затіркевич-Карпинська Ганна,
театр, 138
Збарзькі, укр. шлях. рід, 84
Збіслава, дон. Святослава Михайла,
68, 69, 72
Зеленовська Ю., орг. жін., 148
Зімовит, герцог, Добжинський, 73
Зімовит І, герцог Мазовії, 73
Зонара, 31
Зудерман, письмен., 114
Ібсен, 114
Іван Коммен, ц. візант., 58, 70, 76

- Іван IV Лютий, 83
 Іванна-Янка, 37, див. також Янка
 Іван III, Митропол. Царг., 37
 Іван Предтеча Св., 96
 Іван, цар., 96
 Ігор, кн., 17, 19-25, 27, 28, 31, 33, 49, 51
 Ігоревичі внуки Яросл. Осмомисла, 45, 46, 47
 Ігор кн. Новгород-Сіверський, 39, 40
 Ізяслав Ярославич, 36, 65, 66, 67, 72
 Ізяслав II (Мстиславич), 39, 71, 72
 Іларіон, Митроп. Київський, 34
 Ільницька Н., орг. жін., 144
 Інгвар, князь, 45, 73
 Інгеборга, дон. Христ. і Мстисл., 71, 72
 Інггерда-Ірина, жін. Яр. Мудр., 61, 63
 Інго, корол. Швеції, 71
 Іона (Борзобогатий-Красенський), еп., 82
 Іуліанія Св. (Гольшанська), 86
 Іщуніна М., гром.-політ. діяч., 146
 Йосип Солтан, митроп., 94
 Казимір Обновитель, 61, 68, 73
 Казимір II, польський, 73
 Калужинська Е., орг. жін., 143
 Канут Вел.-Завойовник, 61
 Канут II, герцог Шлезв., 71
 Карпенко-Карий I., театр, 137
 Катерина, дон. Конс. Остр., 85
 Катерина, дон. Олек. Остр., 85
 Катерина, друж. Святосл. Черн., 40
 Катерина, дон. Б. Хмель., 94
 Качуровський I., 105
 Квітка Климент Вас., етногр., 120
 Кедрин, 31
 Кейстут, 84
 Келлер (Чикаленко) Г. Е., орг. жін. 145, 148
 Кирило-Константин, 27
 Кисілевська О., орг. жін., 143, 149
 Кішка Ян., чол. Гальшки Остроз., 85
 Кобілянська Ольга, письм., 112, 113, 144
 Кобринська Наталія, письм., 109, 110, 111, 112, 143, 144
 Кобринська Уляна, фонд., 84
 Кобринський, теолог, 110
 Ковалевська (Кобрин-Круковська), Софія, матем. 134
 Козловська, Валерія Євгенівна, археолог, 128
 Коломан, кор. угорс., 47, 69, 70
 Комісаржевська В., театр, 137, 138
 Кононенко Х., орг. жін., 148
 Конрад, 46
 Конрад Мазовецький, 50
 Конрад, син Генриха IV, 67
 Конрад I, польський, 73
 Конрад III, цар. нім., 70
 Константин, цар., 28, 29, 30, 31, 32
 Константин Вел., 35
 Константин Дука, 37
 Кордубова Е., орг. жін., 144
 Корінцева О., орг. жін., 148
 Кормильчич Володислав, боярин, 45, 46, 47
 Королева Наталена (Дунін-Борковська), 122
 Косач Ісидора, 117
 Косач-Квітка Лариса, 117
 Косач Михайло, 110, 117
 Косач, Оксана, 117
 Косач (Судовщикова) Олександра, 110, 120
 Косач Ольга, 117
 Косач Ольга (з Драгоманових), 109, 126
 Косач Петро, суддя, 109
 Косачі, родина, 109-110, 112, 114, 117, 119, 120
 Костенька, інст., етногр., 127
 Костецька М., актор., 136
 Котляревський, 116
 Котошнін, дяк, 57
 Кочкар, 50
 Кочубей Любов, 100
 Кравченко Уляна, письм., 111, 112
 Кривіцька Л., театр., 139
 Кримський, А. Ю., акад. 119, 122
 Крип'якевич I., 30
 Кропивницький М., театр, 137, 138
 Крупницький Б., проф., 100, 101
 Крушельницька Соломія, театр, 139
 Кузьма Е., проф., орг. жін., 150
 Кулішева Олександра (з Білозерських), 108
 Кульженко В. С., 133
 Кульженко (Гудалова) Полина Аркад., проф., 133
 Кумановська Е., орг. жін., 144
 Кунегода (дон. Ростислава), 73
 Курило Олена Бор., мовознав., 132
 Курцевичева, княгиня-ігуменя, 94

- Ладислав I Лисий, кор. угорс., 60
 Лазаревська Катерина Олекс.,
 наук., 131
 Лазаревський О. М., історик, 100,
 131
 Ламберт, нім. хронікар, 66
 Лев I, король, 73
 Левицька В., театр, 139
 Левицька О., гром. діяч, 142
 Левицький О., 136
 Леон Діоген, зять Вол. Мономаха,
 76
 Лешко Білий, 73
 Лешко Краківський, 43, 45, 46, 47,
 48, 73
 Липська, 136
 Лисенко Мик. Віталійович, 114, 116,
 120, 136
 Лисенко Софія Віталіївна, 114
 Лисенкі, родина, 112
 Лисяк-Рудницька, Мілена, орг.
 жін., 148, див. також Рудницька
 Литвиненко-Вольгемут, Марія,
 опера, 134
 Литвинова (Бартош) Пелагія, нар.
 вишив., 126
 Лібуцій, чернець, 32
 Ліндфорс Марія (сестра Русової),
 136
 Ліницька, театр, 138
 Лозка, марш. Мозирський, 88
 Лозкова (Гулевич) Гальшка, 88, 89
 Лопарев, дослідник, 58
 Лоська І., орг. жін., 148
 Лотар II, цісар нім., 70
 Лотоцька-Токаржевська О., орг.
 жін., 148, 149
 Лужницький Г., 73
 Лукасевичівна, актор, 136
 Луцька Любов, 127
 Люблінська, гром.-політ. діяч., 146
 Любомірський, чол. Софії
 Острозької, 85
 Людовик VII, кор. франц., 70
 Людовик, цісар нім., 18
 Ляновська І, театр, 138
 Маврикий, письм., 49
 Магнус Данський, 72
 Мазепа Ів., гетьман, 94, 102
 Мазепа-Калединський Степан-
 Адам, 95
 Мазепа-Калединські, рід, 95
 Мазепина Калединська Марія-Маг-
 даліна, 94, 95
 Макарушка Є., орг. жін., 146, 148
 Максиміліян, цісар, 82
 Мал, князь деревлян, 20, 23
 Малко, 27
 Малуша, 27
 Малицька К., орг. жін., 144
 Малфрід, дон. Христ. і Мстислава,
 71, 72
 Мануїл, цісар візант., 70
 Маріна, дон. Вол. Мономаха, 76
 Марія, дон. Юрія I, 73
 Марія Доброніга, 61, 68, 72
 Марія Магдаліна, ігум., 96
 Марія Магдаліна Св., 96
 Маркович Марія, 107
 Маркович Опанас, етнограф, 107
 Маркович Скоропадська Анастасія,
 102, див. також Скоропадська
 Марко-Бовчок, псевд., 107, 108, 121
 Масальські, укр. шлях. рід, 84
 Матильда, жін. Генриха I, 62
 Матильда, маркгр. Тосканська, 67
 Медведева Наталя Борис, 135
 Медічі Лоренцо, 58
 Мельник-Антонович Катерина Ми-
 кол., археол., 128
 Мечислав, син Болесл. Сміл., 65, 72
 Мещерська, княжна, 94
 Мешко II, кор. польс., 73
 Микола, Митроп., 36
 Микола II, папа, 64
 Милорадович, 140
 Милорадовичі, рід, 140
 Мирович, емісар Орлика, 101
 Миревич Олена, 98
 Мирович Пелагія, 98
 Мирович Федір, 98
 Мирослав, боярин, 45, 46, 47
 Михайл Святий Чернігівський, 73
 Михайло, кн. Чернігівський, 38
 Михайловський, канц. геть. Мазе-
 пи, 100
 Мірза-Авакянц Н., істор. 126, 131
 Мірна З., гром. діяч. 142, 146, 149
 Мірні, родина, 149
 Могила Петро, Митропол. Київ-
 ський, 84, 88
 Мокієвська Марина, мати гет. Ма-
 зепи, 94
 Мокієвський, шляхтич, 94
 Мстислав I Вел., 40, 71, 72, 76
 Мстислав, наступ. Вол. Василь, 52
 Мстислав Німий, 46
 Мстислав Мстиславич Новгород., 47
 Мстислав Святославич, 53

- Мстиславичі, кн. Воллинські, 42, 48
Мум, барон, 147
Муромець Ілля, 27
- Настасія, королевична, 22
Настасія з Чагрових, 40, 41, 50
Нахимовський, емісар Орлик, 101
Нежданова, опера, 139
Нементовський, чол. Ул. Кравченко, 111
- Немирнич, протест., 85
Ненадкевич Лідія, інст. вишив., 127
Нечаївська, гром.-політ. діяч., 146
Нечай Данило, полков., 94
Нізамі, поет, 19
Нізділа, теща Веоев. Вишатича, 51
- Обидовський, чол. Ол. Мазепи-Калед., 95
- Оглоблин О., проф., 94, 98
Одельгерд, син Гедиміна, 77
Одон, кн. Познанський, 74
Озаркевич Кобринська Наталія, 110
Озаркевич, отець, 110
О'Коннор Валерія, 120, 146, 148
- Олаф, кор. Норв., 61
Олег, кн., 19, 21, 22, 33
Олег, син Яросл. Осмомис., 41, 53
Олександр, Вел. кн. Литов., 82
Олександр, син кн. Констант. Остров., 85
- Олександр Всеволодович, 46, 47
Олександра, дон. Маз. Калед., 95, 96
- Олена, (кн. Ольга, кор. русів), 28, 32
- Олена Володимирова Васильк., 58
Олена, дон. кн. Вас. Глин., 82
Олена Пчілка, псевд., 109, 110, 111, 117
- Олена Ростиславівна, 73
Олена, цар. грецька, 28, 35
Ольга, Св. княгиня, 17, 18, 20-25, 27-35, 41, 49, 51
- Ольга Юрївна кн. 39, 40, 41, 50
Орлик Григорій, гетьманіч, 101
Орлик Пилип, гетьман, 96, 98, 99, 100, 101
- Орлики, рід, 101
Орликова Ганна, 100, 101
Осипович А., театр, 138
- Острозький Константин, кн., 85
Острозькі, князі Правобер. України, 84
Оттон I Великий, 32, 33
- Палііха, полковниця, 98, 100
Палій Семен, полков., 98
Пархоменко, 21
Пасхалій II, папа, 68
Пашуто В., 43
Пащенко О., гром. політ. діяч, 146
Передслава, княжна дон. Вол. Вел., 35, 60
- Перетц В., академік, 127, 133
Переяслава, посол жін., 20
Переяслава Данилівна, 73
Петлюра О., орг. жін., 145
Петляни, опера, 140
Петрило, посадник Новгород., 40
Петро, цар, 96
Петрусенко О., опера, 140
Підгірська О., орг. жін., 148
Платонов С. В., проф., 130
Плітасова З., орг. жін., 150
Поликарп, черн. Кієво-Печер., 57
Половець Семен, 97
Полонська, Наталія Дмитрівна, проф., 126, 130
- Полуботок, наказ. гетьман, 98
Попович Олеша, 27
Потебня О. О. вчений, 129
Пракседа-Евпраксія-Адельгейда, 37, 65, 66
- Предслава, кн. Полоцька (черн. Евфросинія), 38
- Предслава, перша жінка Романа, 42, 43, 74
- Предслава Святополківна, 69
Преміслава Володимирівна, 60
Прибіслава Ярославна, 74
Принцінг, фон угорс., 147
Присволков М., 27
- Пронські, укр. шлях. рід, 84
Псіол, сестри, 105
Псіол Олександра, 105, 106
Пчілка Олена, 109, 110, 117, 143, 145
Пшемислав Окар II, кор. Богем., 73
П'ятьсот мучениць Караганди, 151
- Радивил Криштоф, зять Констант. Острозь., 85
- Радзимовська В., проф., 126, 135
Раїна Могилянка, 84
Ратібор, герцог Померанії, 74
Рауль, гр. де Креспі-де Валоа-да Векснн, 64
- Репніна Варвара, кн., 105
Репніни, рід, 105
Рикса, друж. Волод. Всевол., 72
Родакова Олена, авт іст. розв., 131

- Рожер, кор. Сицил., 69
 Розум (гр. Розумовська) Наталія, 102, 103
 Розумовський Кирило, презид. Акад. Наук, гет. України, 102, 105
 Розумовський Ол., граф, чол. цар. Єлисавети, 102
 Роман, кн. Волинський, 20, 41, 43, 45-48, 56, 57, 74
 Роман Ігоревич, внук Осмомисла, 45
 Роман Лекапін, грець. цісар, 31
 Романова Ганна, кн., 46, 48, див. також Ганна
 Романовичі, 46, 47
 Романович Марія, театр, 136
 Романович Т., театр, 136
 Ростиславичі, кн. Смоленські, 50
 Ростислав Михайлович, кн., 73
 Ростислав Рюрикович, кн., 51
 Рубчакова (Косач) Катря, театр, 138
 Рудницька Мілена, орг. жін., 146, 148, 149
 Рудольф Габсбурзький, 74
 Ружинська Софія, 82
 Ружинські, укр. шлях. рід, 84
 Русов О., 136
 Русова (Ліндфорс), Софія Федорівна, 125, 133, 136, 145, 146, 147
 Рюрик, кн., 21
 Рюрик, кн. Овруцький, 42, 43, 51, 56, 57
 Савина Марія, театр, 139
 Сагайдачний, гетьман, 122
 Садовська-Барілотті Марія, театр, 138
 Садовський М., театр, 137, 138, 139
 Садовський О., театр, 137, 138, 140
 Саломея, дон. Ром. Волин., 74
 Сангушки, укр. шлях. рід, 84
 Святополк, герцог Померанії, 75
 Свен, кор. Данії, 62
 Свенельд, воєвода, 20
 Свидригайло, вел. кн., 84
 Святополк Всеволодович, 50
 Святополк, син Волод. Вел., 35-61, 76
 Святополк-Михайл, кн. Київ., 36, 37, 68, 69
 Святослав Завойовник, кн., 20, 21, 23, 25, 28, 29, 33, 34
 Святослав Всев. кн. Київ., 50
 Святослав Ігоревич, кн., 45
 Святослав, син Мстисл., 11, 53
 Святослав Ольгович Рильський, 50
 Святослав Перемишльський, 73
 Святослав Чернігівський, 40
 Святослав Ярославич, 36, 66, 67
 Святослав II, 72
 Сенюти, прот. род., 85
 Сигізмунт Август, кор., 95
 Сімович І., орг. жін., 144
 Сімович О., орг. жін., 144
 Симон, черн. Києво-Печ., 57
 Синко, посол, 19
 Сігурд I, кор. Норв., 71
 Січинська О., орг. жін., 148
 Скоропадська (Милорадович) Єлисавета, 140
 Скоропадська Настя, гетьманова, 100, 102
 Скоропадський Павло, гетьм., 140
 Скоропадські, рід, 140
 Слуцькі, укр. шлях. рід., 84
 Смаль-Стоцька, Емілія, орг. жін., 144
 Смирнова-Замкова, Олекс. Іванівна, патоло-анатом, 135
 Совачова Ганна, театр, 139
 Соколовська Маруся, повст., 142
 Соловій-Будмирзович, король, 62
 Соломея, дон. Лешка Крак, 47
 Соломирцькі, укр. шлях. рід., 84
 Солтан Анастасія, черн., 94
 Солтан Йосип, митроп., 94
 Софія, дон. Волод. і Рикси, 72
 Софія, дон. кор. Данила, 74
 Софія, дон. Ол. Остроз., 85
 Софія, царівна регентка, 96
 Стаднікова Й., театр, 138
 Старницька Марія, 114, 120
 Старницька-Черняхівська, Людмила Мих., 114, 115, 116, 117, 120, 141, 145, 146, 147, 150
 Старницький, Михайло Петрович, 114, 136
 Старницькі, 112, 114, 120, 121
 Стебельська, орг. жін., 150
 Степанів О., УСС, 142
 Степан, Св. архид., 96
 Степова М., театр, 139
 Стеткевичева Олена, друж. І. Виговського, 93
 Стеткевичі, 94
 Стешенко Оксана, сест. Л. Старш., 116, 117

- Стефан, кор. угор., 70
 Стоу Бічер, 114
 Стрелетова П., театр, 138
 Студинська І., орг. жін., 148
 Суровцева Надія, досвід. іст. Укр., 132, 148
 Танський, полков, зять Паляя, 98
 Тарасенко М., повст. заг., 142
 Татарінова-Багалій, Ольга дослід. іст., 133
 Татищев В., істор., 43
 Таубе М., 21, 27
 Твейн Марк, 114
 Теліга-Шовгенева, Олена, 123
 Тестенко О., орг. жін., 145
 Тетеря Катерина, полковн., 94
 Тетеря-Моржковський, 94
 Тетеря Павло, пол., 94
 Тимінська Н., орг. жін., 144
 Тисовська С., орг. жін., 150
 Тичина П. О., 119
 Тобілевичі, брати, театр, 137
 Токаржевський І., 149
 Томашівський С., 28, 31, 35, 43, 56
 Тройден І., Мазовецький, 73
 Тулуб, Зінаїда Павл., письм., 122
 Тургенєв, 107
 Українка Леся, поет., 110, 112, 117, 118, 119, 120
 Уліб, посол, 19
 Урбан П, папа, 67
 Федор, боярин, 38, 58
 Федор, кн. Суздал., 39
 Федькович, 113
 Феодула Св., 59
 Феодула - Евфроснія, 39
 Феслер, істор. угорс., 69
 Филип І, син Ганни і Генр. І., 63
 Фірлеї, род. укр. протестантів, 85
 Франко Іван, III, 120, 143
 Фридрикевич (Мазепа) Ганна, 98
 Фридрикевич (Громико), Марія, 98
 Фридрикевич Криштоф, син Самійла, 98
 Фридрикевич Самійло, 98
 Хмельницька Ганна, гетьм., 100
 Хмельницька Олена, дон. гетьм., 92
 Хмельницький Богдан, гетман, 88, 89, 93, 94
 Ходшський Самійло, 94
 Ходкевич О., 85
 Холмський І., істор., 43
 Храпко-Драгоманова, О., орг., 148
 Христина, кор. шведська, 40, 71
 Ціпановська О., гром. діяч., 142
 Чаплиць-Шпанівські, укр. прот., 85
 Чарторийська Олена, фонд., 84
 Чарторийська Софія, фонд., 84
 Чарторийські, укр. шлях. рід, 84
 Чацький, куратор, 85
 Черняхівська Людмила, 117
 Черняхівська Рона, донька, 116
 Черняхівський О. Г., проф., 117
 Чикаленко Є., гром. діяч, 148
 Чикаленко-Келлер, Ганна орг. 148
 Чубатий М., 31
 Чубинський П., 136
 Шанковська Н., сестриц., 143
 Шахматов О., 27
 Шварцбург, граф Тюрінгенський, 74
 Швернер І, кор. Швеції, 72
 Шевченко Людмила, етногр., 127
 Шевченко Тарас, поет, 40, 105, 107
 Шпшманов, болг. дипл., 147
 Шнайдер Юлія (див. також Кравченко Уд.), 111
 Штейнгель, барон, 128
 Шудьгіна Лідія, етногр., 127, 141
 Шухевич Г., орг. жін., 143
 Щеглова, Софія Олекс., істор. літ., 126, 132
 Щербина, Софія Микол., проф., 125
 Юліяна, мучен., 96
 Юрій Довгорукий, кн., 39, 76
 Юрій І, король, 73
 Юрій — піп, 45
 Ягайло, 77
 Ядвига, 77
 Янка — Іванна, 37, 57, 59
 Яновська (Щербачова) Любов Олексан., 113, 146
 Ярополк, кн., 27, 34
 Ярослав кн. Волін., 74
 Ярослав Мудрий, кн., 22, 25, 36, 51, 53, 60, 61, 62, 63, 64, 66
 Ярославна (Евфроснія), 39, 40, 45, 49, 74
 Ярослав Осмомисл, 39, 40, 41, 42, 45, 50, 53, 74
 Ярошинська Євгенія, етногр., 126

